

Liberal ve Sosyalist Ülkelerde Sivil Toplum

Ömer Çaha

Giriş

“Sivil toplumun nasıl bir devlet yapısıyla birlikte mümkün olacağı” yönündeki soru sivil toplum tartışmalarıyla birlikte gündeme gelen temel sorulardan birini oluşturmaktadır. Devletin sosyal, siyasal ve iktisadi yaşamın genişçe bir cephesini toplumsal dinamiklere bıraktığı Batı Avrupa deneyimi ile devletin aynı konularda toplumsal inisiyatife yer bırakmadan tüm inisiyatifleri kendi elinde topladığı Doğu Avrupa ülkelerinin yaşadığı deneyimin karşılaştırılmasının, “sivil toplum için nasıl bir devlet” sorusunu aydınlatmada yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Bu karşılaştırma bir bakıma “liberal” değerlerle şekillenen dünya ile “sosyalist” değerlerle şekillenen dünyanın sivil topluma ilişkin tutumunu anlamamıza da yardımcı olacaktır. Çalışma, bu bakımdan liberal değerlerin genel olarak hâkim olduğu Batı Avrupa ile, sosyalist değerlerin hâkim olduğu Doğu Avrupa’yı karşılaştırmak suretiyle uygulamada liberalizm ile sosyalizmin sivil topluma ilişkin tutumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Gerek sosyalizm gerekse liberalizm Avrupa’nın dışındaki coğrafyalarda da yaşama şansı bulmuştur. Ancak bu iki sistemin sivil toplum karşısındaki tutumunu anlama noktasında, benzer tarihsel geleneğe ve dinamiklere sahip olan bir coğrafyayı örnek olarak ele almanın konuyu daha aydınlatıcı olacağı düşünülmektedir. Bu bakımdan sosyalizmle liberalizmin sivil topluma karşı tutumunu Batı ve Doğu Avrupa ülkelerinin son yüzyılda yaşamış olduğu deneyimden hareketle analiz etmeye çalışacağız.

Batı Avrupa’da Sivil Toplum

Günümüzde siyasal tartışmaların odağında yer alan sivil toplum kavramının teorik içeriği Batıdaki toplum-devlet ilişkisi yönündeki arayışların sonucunda oluşturulmuştur. Batı’da sivil toplum demokratik bir yapılanmayı toplumsal katılım temeline oturtacak,

toplumsal farklılaşmayı sağlayacak, yaygın sosyal örgütlenmelerin yolunu açacak, temel hak ve yükümlülükleri yaygınlaştıracak bir araç olarak gelişmiştir. Sivil toplum, devletin şekillendirmediği, kendi inisiyatif ve renkliliğine terk ettiği devlet dışı bir alanı ifade etmekle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda aktif ve örgütlü siyasal katılım ve politizasyon sürecini de ifade etmektedir.¹ Tarihini on ikinci yüzyılın sonlarıyla on üçüncü yüzyılın başlarına kadar götürmek mümkündür. Gerçi sivil topluma zemin teşkil eden, kentleşme, adem-i merkeziyet ve ticari yaşamın gelişimi gibi hususları göz önünde bulundurduğumuzda felsefi düşüncenin doruk noktada olduğu ve kentlerin birer devlet statüsünde olduğu Eski Yunan dönemini Batıdaki sivil toplumun arkasında hep bir potansiyel olarak görmekteyiz.² Ancak devlet alanının dışında özerk, örgütlü toplulukları kapsayacak tarzda bir toplumsal genişlemenin ve sosyal inisiyatifin on iki ile on üçüncü yüzyılda baş gösterdiğini görmekteyiz. Özellikle on üçüncü yüzyılda gelişen pazar ekonomisi, paranın geniş kullanım alanı, artan zenginlik, lüks yaşamın artması, özel hayat ve mülkiyetin yaygınlaşması ve değişik hayat biçimlerinin ortaya çıkması Batı Avrupa'da sivil toplumun gelişmesine temel teşkil etti. On ikinci yüzyıl sonları ile on dördüncü yüzyıl arasında kalan dönemde Avrupa'da görülmedik bir ekonomik gelişme ortaya çıktı. Nüfus artışı, gelişen ticaret ve el sanatları sanayi ve tekniği, yoğunlaşan sermaye ve artan yaşam standartları ekonomik hayatta büyük bir canlılık sağlarken, siyasi ve hukuksal alanda da önemli bir arayışı başlatmıştır.³

Batı Avrupa'nın siyasal literatüründe son derece önemli yeri olan "mülkiyet hakları" kavramının temelleri bu dönemlerde atıldı. Bireysel mülkiyet kavramı Glassatorların elinde özel bir anlam kazanırken, özel alan anlayışı da hukuksal bir statü kazanarak yaygınlaşıyordu.⁴ Gerçi mülkiyet kavramı ta Eski Yunan'da Aristo ile Platon arasındaki tartışma noktalarından birini oluşturmuştu. Platon özellikle yönetici sınıfın özel mülkiyetine karşı çıkarak bunlar için ortak mülkiyet etrafında seyreden bir kolektif yaşam tarzı öngörmekteydi.⁵ Oysa Aristo bu görüşlere karşı çıkarak özel mülkiyetin yaygınlaşmasını öngörmekle sınırlı kalmadı aynı zamanda özel mülkiyeti adalet düşüncesinin de bir temel taşı haline getirdi.⁶ Fakat özel mülkiyet kavramı hukuksal bir temele ve dayanağa kesin biçimde Orta Çağın sonlarına doğru devlet alanının dışında gelişen yaygın mülkiyet ilişkilerinin baş göstermesiyle kavuşmuştur. Bireysel özgürlüğün temel yaşam alanı olarak kabul gören özel alanın da bu dönemde hukuksal bir statüye kavuştuğunu görmekteyiz. İslam siyasal ve felsefi düşüncesinde öngörülen ticaret, adalet, özgürlük vb. değerler on üçüncü ve ön dördüncü yüzyıl Avrupa'sında da

yükselmekteydi. İslam kültüründeki esaslardan birini teşkil eden “mahrem alanın masumiyeti” bu dönemki Batı kültüründe de yaygınlık kazanmaya başladı. Ancak bu dönemde özel alan bugünkü anlayışının aksine aile yaşamı ile sınırlı kalmıştır.⁷ Özel alanın önemini bu dönem atasözlerinde de görmek mümkündür. Bir İngiliz atasözüne göre “insanın evi kalesi” iken aynı dönemde yaygın olan bir Alman atasözüne göre ise “herkes evinin kralıydı”.

Bu dönemde özel alanın bunca önemsizliğinin nedenini özel alanın merkezini oluşturan ailenin sahip olduğu siyasi, eğitim, kültürel ve ekonomik fonksiyonlarında aramak gerekir. Sadece Batı toplumlarında değil, tarıma dayalı geleneksel tüm toplumlarda tarım ekonomisinin nirengini aile oluşturmaktadır. Batı’da da Sanayi Devrimi’nden önce aile hem tarımsal üretim hem de imalat sanayinin merkezini oluşturmaktaydı. Sanayi üretiminin kamusal alanda konumlanmasından bir önceki aşama olan “eve iş verme” (putting-out system) tarzı üretim aşamasında ticari burjuvazi üreteceği malın hammaddesini ailelere vererek onlardan nihaî ürünü almaktaydı. Böyle olunca aile toplumsal ve ekonomik yaşamın temel taşı konumunda bulunmaktaydı.

Aynı şekilde aile Orta Çağ’da önemli bir siyasî kimliğe de sahip bulunmaktaydı. Batı’da siyasal yapının temel aktörleri niteliğindeki sosyal kesimlerin statü kaynağı aileydi. Statünün doğuştan atfedilmek suretiyle elde edilmiş tarzı geleneksel toplum tabakalaşmasının tipik özelliği olup tamamen aile yoluyla elde edilmektedir. Sanayi öncesi Batı toplumlarında soyluluk son derece önemli bir sosyolojik mezyet olarak kabul edilmekteydi. Kişilerin belli bir soyun statüsüne sahip olmasını sağlayan kurum ise aileydi. Siyasal yaşamın en önemli siyasi aktörleri olan soyluların temel sosyolojik dayanağı aileye dayanmaktaydı.⁹ Bu nedenle aile önemli bir siyasi hüviyete sahip bulunuyordu. Aile aynı zamanda Batı siyasal kültüründe özel alanın merkezi ve simgesi olması itibarıyla da çok önemli bir yere sahipti. Siyasal otorite karşısında aile kişilerin adeta yegâne güvenlik ve korunma alanı olarak kabul görmekteydi. Bu özelliklerini göz önünde bulundurduğumuzda aileyi Batıdaki sivil toplum gelişiminin arka planındaki tarihsel dinamik olarak görmemiz mümkündür.

Sanayi Devrimiyle birlikte gelişen sanayi toplumunda kamusal yaşam ile özel yaşam arasında keskin biçimde bir ayrışma söz konusu olmuştur. Feodal dönemde Batıda kamusal yaşam dediğimiz yaşam alanının modern toplumdaki gibi yaygın olmamasının ötesinde aileden bağımsız bir ekonomik ve sosyal yaşam düşünmek de

hemen hemen mümkün değildi. Batı toplumlarında aile Sanayi Devrimi ile birlikte klasik önemini yitirmeye başlamıştır. Sanayi Devrimi'nin birçok alandaki yeni sonuçlarından biri de aile ile kamusal yaşamı keskin biçimde birbirinden ayırmasında görüldü. Özellikle fabrikaya dayalı üretimin merkezi kamusal yaşam olmaya başlarken, daha önce evde yoğunlaşmış olan üretimin yanı sıra iş gücünün de kamusal alana taşınması söz konusu olmuştur. Daha önce aile ekonomik yaşamdan hammadde ve parayı kendine doğru çekerken; bu kez fabrikaya dayalı sanayi toplumu aile içindeki emeği pazara çekmeye başladı. Ailenin dışına çıkan sadece emek değil, aynı zamanda ailenin temel fonksiyonları da olmaktaydı. Bu fonksiyonların başında da mesleki eğitim gelmekteydi. Sanayiye dayalı kapitalist toplum için gerekli olan mesleki eğitim aileden alınıp kamusal yaşama taşınırken, aile de kamusal yaşam karşısında ikincil plana düşmekteydi.¹⁰ Aile kamusal yaşam karşısında ciddi bir kredi kaybına uğrarken kamusal yaşamın temel aktörü olarak "birey" ön plana çıkmaya başlamaktaydı.

Kısaca, sanayi öncesi toplumlarda aile toplumsal, siyasal ve iktisadî yaşamın temelini oluşturduğu için Orta Çağ Batı kültüründe de özel bir ilgiye sahip olmuştur. Aile etrafındaki özel alan anlayışı modern toplumda "devlet" in kapsamı dışındaki alan için kullanıldığından bu kez sivil toplum ön plana çıkmıştır. Nitekim sivil toplum kavramının modernleşmenin ilk dönemlerinde kamusal alanın dışındaki özel alan için kullanıldığını görüyoruz.

On üçüncü yüzyıl Avrupa'sında sivil toplumun temellerinden birini de şehirlerde yoğunlaşmış olan esnaf loncaları atmıştır. Esnaf loncaları şehirlerin otonomisini sağlamada önemli rol oynamışlardı. Şehirler ve kasabalardaki siyasal yaşam üzerinde önemli etkinliği olan loncalar "cemaat içinde cemaat" şeklinde gelişmişlerdi. Loncalar özellikle İtalya'da on ikinci yüzyıldan sonra şehir hayatının nefesini kontrol altına almışlardı. Şehirlerin ticaretin merkezî haline gelmesi ve böylece Eski Yunan'dakini aratmayacak bir özerkliğe sahip olması, loncaların özerk çalışmasına ve bu kurumlar aracılığıyla gelişen esnaf şerefi, hukuksal eşitlik ve kişisel özgürlük kavramlarına borçludur. Şehirler merkezî otoritenin merkezî denetimi altında değil, şehrin dokusunu oluşturan esnaf kültürünün etkisi altında şekillenmişlerdi. İktisadî yaşamdaki adil fiyat ve ücret politikalarının belirleyicileri loncalardı. Loncalar bu dönemde çok önemli iktisadî ve sosyal işlevlere sahip kurumlardı. Loncalar esnafı bağlayıcı kuralları koymakta ve bu kuralları çiğneyenleri yargılayabilmekteydi. Aynı şekilde hastalık,

yaşlılık ya da ölüm durumunda üyelerine parasal yardımda bulunmaktaydı. Loncalar bu özellikleri itibarıyla günümüzdeki “sosyal güvenlik” kurumlarının işlevlerini üstlenmiş durumdaydılar.¹¹

Mülkiyet, üretim, pazar, ticaret, ve rekabet gibi kavramlar Batıda kapitalizmle birlikte başlamış değil, Orta Çağın sonlarına doğru kentlerdeki ticari hayatın canlanmasıyla birlikte boy gösterip gelişmişlerdi. Kentlerdeki ticari canlanma aynı zamanda kentlere yoğun bir göç dalgası başlatarak kentleri farklılaşmaların merkezi, dolayısıyla özgürlük havasının solunduğu yerler durumuna getirmiştir. Nitekim bu dönemlerde yaygın olan bir Alman atasözüne göre “kent havası insanı özgür kılar” (stadluft macht frei).¹² Gerçekte kentlerde öylesine özgürlük havası esiyordu ki on üçüncü yüzyılda en debdebeli dönemini yaşamakta olan feodal sistem, daha sonraki yüzyıllarda kentlerdeki ekonomik ve sosyal gruplar tarafından çözülecekti. Feodal sistemin çözülmesi ve kapitalizmin ayak seslerinin yükselmesi kentlerde yoğunlaşmış olan sosyal dinamiklere borçluydu. Kapitalizme öncülük eden burjuvazi Orta Çağ kentlerinin özgürlük ortamı içinde gelişmişti.

Batı Avrupa’da feodalizmin kurumsallaşma biçimi, merkeziyetçi bürokratik bir toplumsal yapılanmanın ortaya çıkmasına elverişli değildi. Devletin simgesel varlığı olan Kralın yetkileri üstten Kilise aristokrasisi, alttan da feodal senyörler tarafından frenlenmişti. Daha sonraları feodal senyörlerin yerini alacak olan burjuvazi, merkezi otorite karşısında aynı rolü üstlenecekti. Devlet, parlamenter sistemin aracılığıyla daha sonraki yüzyıllarda değişik sosyal sınıf ve gruplar arasında uzlaştırıcı niteliği olan bir aracı kurum haline dönecekti. Onuncu yüzyıldan itibaren Kilisenin siyasal yapılanma içindeki etkinliğinin artmasıyla, Krallar Papa karşısında mutlak-egemen güç olmaktan çıkmış ancak kendi alanlarında hükmedebilir duruma gelmişlerdi. Bu durum egemenlik ve ulusal devletle ilgili teorilerin ortaya çıktığı on yedinci ve on sekizinci yüzyıllara kadar devam etmiştir.

Kısaca, devlet bir yandan toprak ve dini aristokrasi, bir yandan da yeni yetme burjuvazi ve ileriki yıllarda da proletarya gibi modern toplumun sosyal sınıfları tarafından mengeneyle alınmış durumdaydı. Bu nedenle Batıda modern siyasal düşüncenin gelişmesine paralel olarak, hukuksal eşitlik, özgürlük, hukuk devleti, nötral devlet gibi kavramlar bizzat sosyal yaşamın bir sonucu olarak formüle edilmiş ve bu konularda başarılı adımlar atılabildi. Batıdaki devletler özellikle demokrasi

düşüncesinin gelişmesiyle birlikte Marx'ın ifade ettiği kadar bir sosyal sınıfın çıkarına hizmet eden kurumlar değil, daha çok farklı kesimler arasında aracı kurum işlevi gören birer üst siyasal organizasyonlar şeklinde gelişmişlerdir. Nitekim demokrasinin “sosyal sınıf merkezli” Batı Avrupa’da, “devlet merkezli” Doğu toplumlarına kıyasla daha kolay gelişmiş olmasının altındaki temel neden budur.

İktisadi anlamda Sanayi toplumu ve kapitalizm, siyasi anlamda da İngiliz ve Fransız Devrimleri Orta Çağ Avrupa’sının siyasal yapılanmasından kalma izleri önemli ölçüde tasfiye etmiştir. Bu iki gelişmeye paralel olarak Batı insanının ekonomik, siyasal ve düşünsel özgürlük yönünde iştahı kabarmış ve bu konularda daha geniş ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu döneme damgasını vuran liberal filozofların “doğal haklar” la ilgili başlattıkları çığır ile birlikte bugün Batı siyaset düşüncesinin en önemli ögesi olan “birey” büyük önem kazanmaya ve ön plana çıkmaya başladı. Orta Çağ boyunca sosyal yaşamın temel direğini oluşturan “aile” modern toplumda yerini “birey” e terk etmeye başladı. Daha önce ailesine bağlı olarak statü ve önem taşıyan birey bu kez doğuştan sahip olduğu temel haklarla birlikte önem kazanmaya başladı. Sanayi toplumunda demokratik rejimin gelişmesinde liberal düşünürlerin önemseydiği birey ve bireycilik anlayışının önemli bir yeri vardır. Modern dünyada sivil toplumun canlanmasına katkı sağlayan sermaye birikimi, Pazar ekonomisi, serbest rekabet, sınırlı devlet vb. kavramlar bireyi esas alan bir anlayışın uzantıları olarak gelişmiştir.

Daha önceleri dini ve toprak aristokrasisi elinde yoğunlaşan siyasal iktidar, ulusal devletin ve demokratik mekanizmaların gelişmesiyle birlikte geniş bir toplumsal kesime yayılmaya başladı. Siyasal gücün ve egemenliğin toplumsal tabana yayılmasıyla, bireyler siyasal otorite nezdinde siyasi bir obje hüviyetine, başka bir deyişle “vatandaşlık” statüsüne kavuşmuşlardır. Bu statü siyasî iktidarları bireyler lehine bir takım temel siyasî hakları kabul etme noktasına getirmiştir. Nitekim İngiltere’de 1689 “Haklar Bildirgesi” ile başlayan süreç Amerika’da “Virginia Haklar Bildirgesi” (1776) ve Fransa “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesiyle (1789) iyice olgunlaşmıştır.¹³ Ne var ki bu haklar birey (man) adı altında sadece erkekler için söz konusu olabilmekteydi. Çünkü kadınlar henüz vatandaşlık statüsüne kavuşmuş değillerdi. Kadınlar aile yaşamı ile sınırlı oldukları için ortaya çıkan temel haklardan sadece erkekler yararlanmaktaydı. Kamusal yaşam çok açık biçimde artık siyasal toplumun da merkezi haline gelmekteydi. Kadınlar pratikte bu toplumun dışında kaldıkları gibi siyasal teorisyenlerin yeni toplumun siyasal

yapısı için önerdikleri formüllerin de dışında kalmaktaydılar.¹⁴ Bu gelişmeler önceleri İngiltere daha sonra da genel olarak Batı Avrupa'da feminizm gibi bir siyasal akımın doğmasına yol açmıştır.¹⁵

Kapitalizmin olgunlaşmasıyla birlikte kamusal yaşamla özel yaşam alanı arasındaki keskin ayırmlar büyük ölçüde yumuşamaya başladı. Aynı şekilde sivil toplumla devlet arasındaki ayrışmanın sınırları da keskin biçimde görünür olmaktan çıktı. Bir yandan gelişmekte olan Refah devleti öte yandan da korporatist rejimler aracılığıyla gerçekte devlet, sivil yaşamın tüm alanlarına sirayet etme durumuna gelmiştir. Sivil toplumun en merkezi kurumu olarak kabul edilmekte olan aile bile nişan, nikâh, eşlerin karşılıklı hakları gibi düzenlemeleri içeren Medeni Hukuk ile birlikte devletin kontrolüne açılmıştır. Orta Çağda bir mahrem alan olarak kabul edilmekte olan aile bugünkü modern dünyada artık politik toplumun bir parçası haline gelmiş durumdadır. Ailedeki baba daha önceleri aile birliğinin reisi sıfatına sahipken bugün için devletin adeta aile içindeki temsilcisi durumuna gelmiştir. Çocuklar eğitim kurumlarında, anne ve babalar iş sektöründe kamusal yaşamın birer aktörü durumuna gelmişken; aile de tüm sınırlarını kamusal alandan gelen değerlere açmış durumdadır. Özellikle medyanın yaygınlaşması ve televizyonların evlere taşınmasıyla bugün aile dış dünya ile tamamen bütünleşen bir kurum haline gelmiştir.¹⁶

Modern dünyada "sivil toplumun merkezi neresi" sorusu bugün için daha bir önem kazanmaktadır. Bu çerçevede baktığımızda bugün artık sivil toplumun merkezi özel yaşam alanlarıyla sınırlı kalmamakta, sivil toplumun var olma alanı bizzat kamusal yaşamın kendisi olmaktadır. Bu nedenle artık sivil toplumla politik toplum arasında net bir ayırım yapmak da güçleşmektedir. Sivil toplumun var olma alanı özel alanı aştığı gibi kamusal alanı da aşarak uluslararası bir boyuta taşınmıştır.¹⁷ NGO (Non Governmental Organizations) olarak bilinen hükümet dışı kuruluşlar ulusal sınırları da aşarak uluslararası platformda devletlerin üzerinde önemli bir kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Batı'da gelişmiş olan NGO'lar Batıdaki devletler üzerinde baskı mekanizması oluşturmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda diğer devletler üzerinde de yoğun bir baskı mekanizması oluşturmuş durumdadır. Batı'da gelişmiş olan büyük ve güçlü NGO'lar insan hakları, kadın hakları, demokratikleşme, ekonomik gelişme, sağlık politikaları, eğitimin yaygınlaşması gibi alanlarda Afrika, Latin Amerika, Asya ve Orta Doğu'daki toplumlarda yoğun faaliyetlerde bulunmakta ve buralardaki devletleri bu

konularda etkilemektedirler.¹⁸ Bu nedenle Batı'da gelişmiş olan sivil toplum kamusal alanı kuşatmanın yanı sıra uluslararası bir boyut da kazanmış durumdadır.

Batı Avrupa'da sivil toplumun tarihsel arka planı on ikinci yüzyıllara kadar götürülebilmekle birlikte sivil toplumun bu bölgedeki tüm ülkelerde aynı gelişme trendinden geçtiğini iddia etmek biraz güç. Batı Avrupa'daki toplumları modern siyasal kurumlara götüren temel aktörler aşağı yukarı aynı olmakla birlikte toplum-devlet ilişkisi konusunda tüm ülkelerin aynı çizgide olmadığını görmekteyiz. Tarihsel özgeçmişlerine bağlı olarak toplumların siyasal kültüründe devletle toplum ilişkisi farklı çizgilerde gelişebilmektedir. Batı Avrupa'da biri Fransız, biri de İngiliz olmak üzere iki tip toplum-devlet ilişkisini bariz biçimde görmekteyiz. Dolayısıyla sivil toplum-devlet ilişkisini düzenleyen normlar, siyasal değerler ve kurumlar da Batı Avrupa'da iki farklı çizgide seyretmektedir. Bu bakımdan Batı Avrupa'daki sivil toplum-devlet ilişkisini sağlıklı biçimde anlamak için bu iki farklı modeli göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Batı Avrupa'da İki Sivil Toplum Modeli

Sivil toplum-devlet ilişkisi itibariyle İngiliz modelinin önemli ölçülerde Fransız modelinden farklılıklar gösterdiğini görüyoruz. Gerçekte İngiltere, devletten çok yaygın sosyal sınıfların, geleneksel aristokratların ve lokal grupların etkileşimiyle oluşan bir geniş tabanlı sosyal dinamikler tarafından yönetilmektedir. Sosyal ve siyasal yaşam içindeki etkinliği ön planda olan aristokrasi ile burjuvazinin her biri kendi alanlarıyla sınırlı kalmakta ve hiçbiri diğerinin alanına girmemektedir. Bir aristokrat için ticaretle uğraşmak ne kadar yadırgayıcı ise bir burjuva için de aristokratlığa soyunmak o oranda yadırgayıcıdır.¹⁹

İngiltere'de kapitalizm ve ekonomik pazarın genişlemesi paralelinde devletin faaliyet gösterdiği alanlar küçülmüş, böylece ekonomik hayat içinde ortaya çıkan aktörler sosyal ve siyasal yaşamın nabzını eline almıştır. İngiltere'de iktisadî zihniyet İskoç aydınlanmasının temelini attığı laissez-faire düşüncesi etrafında gelişmiştir.²⁰ İngiltere'de sivil toplumsal inisiyatifin ağırlığını sağlayan zihniyetin temeli on ikinci yüzyıllara kadar uzanmakla birlikte esas itibariyle İskoç aydınlanma paradigması içinde gelişen liberal iktisadi zihniyet İngiltere'de sivil toplum-devlet ilişkisini belirleyen ana dinamiği oluşturmuştur. Kıta Avrupa'sından farklı olarak İngiltere'de yaygınlık kazanan

İskoç aydınlanması bu adada liberal iktisadi ve siyasi düşüncenin de etkin olmasını sağladı. Bu düşüncenin bir gereği olarak İngiltere’de devletin rolü ekonomik gruplar arasında hakemlik yapmak ve İngiliz firmalarının denizaşırı ticarete yönelmesi için uluslararası bir pazar açmakla sınırlı kalmıştır.²¹ Bu nedenle İngiltere’de iktisadi yaşam üzerinde inisiyatif sahibi olan devlet değil, doğrudan doğruya ekonomik gruplar olmuşlardır.

İngiltere’de siyasal haklar yönündeki tartışmalar da esas itibariyle devlet eksenli bir çerçevede değil, daha çok birey ve toplum eksenli bir çerçevede seyretmiştir. Protestanlık düşüncesine kaynaklık eden İngiltere, bireysel ve toplumsal özgürlüklerin önünü açıcı bir siyasal proje olarak “sekülerizmi” geliştirmiştir. Bir devrim geleneğinden çok “sözleşme” geleneğine sahip olan İngiltere sekülerizm aracılığıyla tarihi içindeki zengin ve derin geleneksel birikimlerle modern çağın getirisi olan kazanımların bir sentezini yaparak siyasal değerlerini yaşatmayı sürdürmüştür. Sözleşme geleneği bu toplumda Kıta Avrupası’ndaki ülkelerin birçoğunun aksine, sosyal sınıflar arasındaki çatışmadan uzak, konsensüs ve diyaloga dayalı bir sosyal ortamın doğmasına yol açmıştır. Bu nedenle İngiltere’de demokrasinin gelişmesi aristokrasinin tasfiyesini gerektirmediği gibi, sekülerizmin gelişmesi de kamusal yaşamdaki dinsel ağırlığın bertaraf edilmesine bağlanmamıştır. Demokrasi ve sekülerizm, geleneksel değerler ile dini ve aristokratik kurumlarla uyum içinde gelişmiş ve İngilizler bu parametre içinde dünyadaki en sağlam demokrasi örneğini oluşturmuştur. Bu bakımdan İngiltere’de on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca sivil toplum, devlet gibi kavramların yerine daha fazla birey, daha fazla özgürlük, daha fazla siyasal katılım; bunlara karşın daha az devlet gibi söylemler ve arayışlar yaygınlık kazanmıştır.

İngiltere’deki bu modelin tam karşıtı olan bir model Fransa’da gelişmiştir. İngiltere geleneğindeki “sözleşme” temayülünün aksine Fransız geleneği “ceberut” tarzı bir siyasal yapılanmayı esas almıştır. Nasıl ki İngiltere’deki bireyci ve toplumcu tarzdaki siyasal yapılanmanın tarihi çizgilerini on ikinci yüzyıla kadar götürmek mümkün ise aynı şekilde Fransa’daki “merkeziyetçi” ve “güçlü” devletçilik düşüncesinin tarihi çizgilerini de o kadar eskilere götürmek mümkündür. Orta Çağdan itibaren başlayan bir süreçte Fransa’da merkeziyetçiliği öngören bir devletçilik anlayışı gelişmiştir. Sanayi Devrimi sonrasında oluşan yeni toplumsal yapı da Fransa’da devlet merkezli bir görüntü sergilemiştir. Fransa’daki devletçilik geleneği Fransız ihtilali ile daha da

perçinleştirilmiştir. On sekizinci yüzyıl Avrupası'nda genel olarak devletler daha fazla küçülerek yerlerini sivil toplum gruplarına bırakırken, Fransa'da devlet giderek sivil toplum unsurlarının gücünü kendi elinde toplamıştır. Devlet toplum üzerinde merkezi bir gücü kurumlaştırmak için ekonomik faaliyetlere doğrudan müdahil olduğu gibi, toplumdaki entelektüel faaliyetlere de öncülük ederek toplumsal inisiyatifi zayıflatmaya çalışmıştır. Batıda medya etrafında örgütlenen entelektüel sınıf önemli bir sivil toplum cephesi olarak varlık göstermiştir. Oysa Fransa'da devlet sivil toplumun bu yöndeki direncini kırmak için 1761 yılında Gazette de France adıyla bir devlet gazetesi çıkarmış ve entelektüel hayata mutlak anlamda hükmetmeye çalışmıştır.²² Gerçekte Szyman Chodak'ın haklı olarak ifade ettiği gibi "Fransa kadar zengin devletçilik ve derin devlet müdahalecilik deneyimine sahip bir ülke daha yoktur".²³ Hug Cape'ten XIV. Louis'e, Fransız Devrimi'nden III. Napoleon'a ve De Gaul'e kadar Fransa'da devlet her geçen gün toplumun nefesi üzerindeki etkinliğini daha da arttırmış ve sivil toplumun nefesini adeta tıkamıştır. Yaygın kontrol mekanizmasıyla birlikte Fransa'da devlet kadir-i mutlak bir otorite olarak gelişmenin yanı sıra sosyal ve lokal grupların da üzerinde mutlak bir denetim mekanizması inşa etmiştir.

Tarihte birey özgürlüğünü ve doğal yaşamı Fransızlar kadar rencide eden; dolayısıyla bireyi, "millet" , "vatan" , "devlet" , "sistem" gibi kuşatıcı ve aşkın varlık alanları karşısında ikincil duruma düşüren bir toplum daha yoktur. Fransa ile dünyaya yayılan devrim düşüncesini benimseyen toplumlar, Fransa'da olduğu gibi toplumsal dengeleri alt üst etmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda otoriter, totaliter ve jakoben rejimler ortaya çıkararak modern siyaset felsefesinin en önemli kazanımı olan bireyi adeta yok etmiştir. İngiliz geleneğini benimseyen Anglosakson dünya daha fazla bireyci bir toplum modeline, dolayısıyla özgürlükçü siyasî ve iktisadî bir dünyaya doğru yelken açarken, Fransız yörüngesine giren ülkeler kurgulayıcı aklın etkisinde büyük ütopyaların peşine takılarak devrim düşüncesine saplanmış ve bu düşüncenin maliyetini geniş insan kitlelerine yüklemişlerdir.

Dünyanın şahit olduğu bir realite vardır: hangi ideolojiyi, hangi dini inancı benimsiyorsa benimsesin, hangi amacı taşıyorsa taşısın devrimci ütopyaların peşine takılan toplumlar geleneksel yapıları, dengeleri, kurumları alt üst etmiş ve siyasal değerlerde büyük bir dejenerasyon meydana getirmiştir. Fransa'da De Gaul ile başlayan süreç aslında devrim düşüncesinin yumuşak bir zemine oturtulması süreciydi. De Gaul

ile birlikte Fransız Devrimi'nin temelini attığı sosyal kesimler arasındaki yatışmaz çatışma ve husumet bir diyaloga dönüşme sürecine girdi. Bir başka devrim ideolojisini insanların acı ve ıstırapına rağmen yaygınlaştıran Sosyalist Blok'un, yaklaşık yetmiş yıllık bir sürenin sonunda dayanamayıp dağılması da aslında devrimci düşüncelerin ve projelerin insanlığın kaderinde yol açtığı tahribatın ne kadar gereksiz ve anlamsız olduğunu göstermiştir. Şair Thomas S. Eliot "hiçbir kusurun bulunmadığı mükemmel bir gelecek hayal edelim" der. Devrimci ideolojiler toplumlarına kusursuz, mükemmel bir gelecek hazırlama iddiasındadırlar. Ancak İngiliz ve Fransız modellerinde somutlaşan tarihsel deneyim mükemmelliğin, hayali projelerde değil, toplumların engin deneyimi ve tarihsel birikiminde yattığını göstermiştir. İngiliz paradigması toplumsal ve tarihsel dinamikleri modern kurumlarla sentezleyerek yeni açılımlar sağlamaya çalışırken, Fransız paradigması tarihsel ve toplumsal birikimlerin üzerine bir çarpı atarak, kurgusal aklın gereği olan yeni bir gelecek yaratmaya girişmiştir. Ne var ki Fransız eliyle dünyaya yayılmış olan ütopyacı ve sosyal mühendislikçi projeler Doğu Avrupa deneyimi ile son bulmuştur.

Fransız siyasal kültürüne yansıyan bu özellik Fransız kökenli düşünürlerin tezlerinin de ruhuna sirayet etmiştir. Liberal düşünceye en fazla yakın olması beklenen postmodernist düşünürlerin bile devrimci düşünce geleneğinden kendilerini kurtaramadıklarını görmekteyiz. Nitekim 1980'li yıllarda modernizmin homojenleştirici, tek tipleştirici projelerine karşı eleştirileriyle ön plana çıkan M. Foucault bile "kralların kellesini götürmeye hâlâ ihtiyacımız var; siyaset teorisinde bu hâlâ gerçekleşmesi istenen bir değerdir" diyerek husumet içeren bir politik anlayışı ortaya koymaktadır.²⁴ Foucault "güç" ten arınmış bir siyasal ortam arzusunu taşıyan bir düşünürdür. Ancak Fransız siyasal kültürünün gücün simgesi olan değerleri ön plana çıkarması, kraldan daha devletçi, daha zorba merkezîyetçi jakobenleri görmezden gelmesi ancak "Fransız" türü bir düşünür olmakla açıklanabilir. Fransızların "kral kellesi" isteyen bu yaygın siyasal kültürlerinin aksine, İngilizler modernleşme yönündeki gelişmeleri, temel hak ve hürriyetleri, parlamenter rejimi, yaygın insani ve sivil özgürlükleri ve hakları krallarıyla beraber aramaya koyulmuşlardır. İngilizler modernleşme arayışını başlatırken, geleneksel kurumlara itaatten ödün vermemişler, bunun sonucunda siyasi istikrarın mabedi konumunda bir toplum ve siyaset modeli oluşturmuşlardır. İki dünya savaşının bile siyasî kurumlarını sarsmadığı, demokratik değerlerinden vazgeçirmediği ender ülkelerden biri İngilizler olmuşlardır.

On sekizinci yüzyıl Fransa'sı Hegel'in idealize ettiği anlamda yarı tanrısal, kuşatıcı ve metafiziksel bir devletin kurumlaşmasına şahit olmuştur. Bu dönemde güçlü ve merkezi bir siyasal yapı meydana getirme çabaları sonucunda mutlak ve ceberut bir devlet ortaya çıkmıştır. Fransız Devrimi'nin akabinde siyasal iktidara konan jakobenler gerçekte Fransız tarihi içinde görülmedik bir zulme yöneldiler. Aristokrasi ve Kiliseye karşı acımasız bir savaş başlatarak mülkiyet, hak, adalet, mahremiyet gibi kavramları alt üst ettiler. Fransız devriminin öncülerinden "Lyon kasabı" lakabıyla bilinen Fouché ve arkadaşları o günlerde Fransa'nın sanayi merkezi ve en varlıklı kenti olan Lyon'da, bir günde elleri arkadan bağlı binlerce insanı topla tarayarak Lyon nehrine atmışlardı. Bu insanların tek suçları ya zengin olmak veya bir kiliseye mensup olmaktı. Zira S. Zweig'in ifade ettiği gibi Fransız İhtilali'nin yapıldığı sıralarda "varlıklı sayılmak insanları tedirginleştiriyordu". Zengin ailelerin tüm mal varlıkları jakobenler tarafından talan edildiği gibi, Kiliselerdeki altın ve gümüş kaplamalı tüm haçlar ve heykellere de el konmuştu. Başta Lyon olmak üzere kent merkezlerindeki görkemli saraylar ve tarihsel yapılar tamamen yerle bir edilmişlerdi. Sırf XIV. Louis zamanında yapılmış diye o tarihlerde Fransız mimarisinin şaheseri durumunda olan Bellecourt yapısı iki gün içinde yerle bir edilmişti.²⁶

Hegel transandantal bir devletin ortaya çıkmasıyla sivil toplum içindeki farklılıkların devletin şahsında kendiliğinden harmonize olacağını ileri sürmüştü.²⁷ Bu süreç Fransa'da devlet eliyle ancak zorla gerçekleştirilmişti. Chodak, Fransızların genel olarak iki geleneğe bağlı olduklarını ifade etmektedir. Birincisi, kilise ve eski rejime bağlılığı ifade eden "Bonapartizm", ikincisi ise modern değerlere bağlılığı ifade eden "modernizm". Ne zaman ki bu geleneklerden biri rejimi sıkıntıya ve krize sokarsa Fransızlar diğerine sarılırlar. Kapitalizmden soğuduklarında devletçiliğe sarılırlar; devletçilikten soğuduklarında ise tekrar serbest pazar ekonomisine dönerler. Kısaca Fransızlar devletçilikle serbest pazar arasında gidip gelmektedirler.²⁸

Fransa'da İngiltere'dekinin aksine on dokuzuncu yüzyıldan beri devletin ekonomi içindeki ağırlığı giderek artmaktadır. Buna paralel olarak sivil inisiyatif yerine devlet inisiyatifi giderek yayılmaktadır. Nitekim 1960'lı yıllarda baş gösteren öğrenci olaylarının öncelikle Fransa'da ortaya çıkmasının altında devletin sosyal, siyasal ve iktisadi yaşamdaki baskınlığı yatmaktadır. Gerçekte Fransa'da ekonomik planlamacılık devletin en önemli ve büyük işleri (grânde affairs) olarak kabul görmeye 1980'li yıllarda da

devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bürokratik kurumları, kamu iktisadi teşekküllerini ve sanayi kuruluşlarını destekleyen kamu kurumlarının sayısında olağan üstü bir artış baş göstermiştir. Özelleştirme düşüncesinin tüm dünyada yaygınlaştığı 1990'lı yıllarda bile ekonomik yatırımın üçte biri kamu iktisadi teşekkülleri tarafından gerçekleştirilmiştir. 1980'li yıllarda Anglosakson ülkelerde özelleştirme rüzgarı eserken ve bu rüzgar 24 Ocak 1980 kararlarıyla Türkiye gibi uzun zaman Fransa yörüngesinde seyreden bir ülkeye de yansırken, Fransa'daki sol hükümet 11 Şubat 1982 tarihli bir kanunla çok sayıda üretim alanını kamulaştırma kararı almıştır. Bunlar içinde finans kurumları, bankalar, demir-çelik üretimi, kimyasal yatırım alanları, elektrik, elektronik, inşaat malzemesi ve cam gibi sektörler yer almaktaydı.²⁹ Ekonomik yatırım alanları ne kadar özel teşebbüsün elinde yoğunlaşırsa sivil toplum gruplarının, dolayısıyla toplumsal gücün ve inisiyatifin o oranda gelişme olasılığı bulunmaktadır. Sivil toplum unsurlarının güçlü olduğu toplumlarda genel olarak liberal değerlerden yana olan gruplar yönetime gelmektedirler. Oysa devlet ağırlıklı ekonomik hayat Fransa'da uzun zaman devletçiliği ve merkezîyetçiliği savunan solu iktidarda tutmuştur.

Kısaca, Batıda sözleşmeci ve ceberut devlet düşüncesi etrafında gelişmekte olan sivil toplum-devlet tartışmaları esas itibariyle İngiltere ve Fransız modelleri örneğinde somutlaşmaktadır. İngiltere daha çok sözleşmeci gelenekteki siyasal anlayışa dayalı bir siyasal yaşam çizgisinde devam ederken ve 1980'li yılların dünyasındaki özelleştirme düşüncesinin de öncülüğünü yaparken; Fransa daha çok ceberut devlet anlayışını besleyen bir geleneğin yörüngesinde seyretmektedir. İngiliz modelinin etkisi daha çok Anglosakson ülkelerde söz konusu olurken, Fransız modelinin etkisi Türkiye, Doğu Avrupa ülkeleri ve önemli ölçüde Kıta Avrupası'nda etki alanı bulmuştur. Anglosakson model, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada genişçe bir yayılma alanı bulmuştu. Ancak Sosyalist Blok'un yıkıldığı 1990'lı yılların dünyasında bu kez global bir şekilde yayılarak ceberut devlet anlayışı öngören ütöpik tarihselci anlayışın adeta sonunu getirmiştir. Çünkü bu dünyada yükselen değerler daha gerçekçi, daha bireyci, daha özgürlükçü ve daha demokratiktir. Bu özellikleri itibariyle bu paradigmanın yaygınlaşması oranında sivil toplumun gelişmesi ve kök salması şansı bulunmaktadır.

Doğu Avrupa'da Sivil Toplum

Doğu Avrupa ülkelerinde bulunan eski imparatorluklar döneminde Batı Avrupa'daki kadar olmasa da küçümsenmeyecek türden bir sivil toplum oluşumuyla

karşılaşmaktayız. İmparatorluk dönemi Rusya'sında aristokratların baskısı altındaki Zemstvo hareketi, yasama meclisi olan Duma, 1905 Devriminden sonra doğan siyasal partiler, farklı medya grupları ve bu devrimle birlikte değişik alanlarda gelişen konseyler Sosyalist devrim öncesi Rusya'sında sivil toplumun tipik örneklerini ve nüvelerini oluşturmaktaydı. Aynı şekilde gerek Osmanlı egemenliğine giren, gerekse Osmanlı egemenliği dışında kalan Balkan ülkelerinde hatırı sayılır geleneksel sivil toplum unsurlarıyla karşılaşmıştır. Modernleşmeyle birlikte bu ülkelerde geleneksel sivil toplum kurumlarına ilaveten parlamenter rejimler, siyasal partiler, farklı medya grupları, dernekler ve işçi örgütleri gibi modern sivil toplum unsurları gelişmeye başladı. Birinci Dünya Savaşının sonlarında Doğu Avrupa'daki bazı imparatorlukların yıkılmasıyla birlikte çok sayıda yeni devlet ortaya çıktı ve demokrasiyle tanışma şansı buldu. Bu ülkelerin demokrasiyle tanışmasına paralel olarak sivil toplum alanında bir canlanma görülmüş ve çok sayıda sivil toplum unsuru ortaya çıkmıştı.³⁰

Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında çok geçmeden sosyalizmin ayak seslerinin duyulmaya başlamasıyla birlikte eski imparatorluklardan ayrılan ve ulusal tarzda kurulan Doğu Avrupa'daki birçok yeni devlet sosyalizmin çekim alanına girmeye başladı. Rusya'da gerçekleştirilen sosyalist devrim kısa bir sürede Doğu Avrupa'daki ülkeleri çekim alanına aldı. İkinci Dünya Savaşının bitimiyle birlikte "demokratik batı" karşısında alternatif bir dünya olarak "Sosyalist Blok" ortaya çıktı. Sosyalist blokta yer alan ülkelerdeki sivil toplum unsurları buralarda kurulan komünist rejimlerle birlikte yok olmak zorunda kaldılar. Bu bakımdan Doğu Almanya, Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, daha sonraları Yugoslavya, Bulgaristan ve Arnavutluk gibi ülkelerdeki parlamenter rejimler ve sivil toplum nüveleri birer birer son bularak yerlerini devletle bütünleşen komünist partilere terk etmek zorunda kaldılar. 1917 yılında başlayan süreç 1980'li yılların sonlarına kadar devam etmiş ve bu süre içinde sosyalist ülkelerde sivil toplumun sadece varlığı değil, aynı zamanda ismi bile unutulmuştur.

Batı Avrupa'da gelişmiş olan sivil toplum modeli sosyalizmi yaşayan hiçbir ülkede gelişemedi. Batı Avrupa'daki sivil toplumun en temel özelliği hukuk ekseninde legal bazda örgütlenmiş özgün ve devletten bağımsız (self-organization) örgütlerin gelişmiş olması ve bu örgütlerin kamusal yaşamdaki siyasal dinamiklerin temelini oluşturmasıdır. Oysa sosyalist ülkelerde sivil toplumun nüvelenebileceği alternatif bir alan olmamıştır. Sosyalist ülkelerde devlet sosyal, siyasal ve kültürel yaşam alanlarının

tümüne yayılmış ve buralarda “sivil” olabilen hiçbir şey bırakmamıştır. Devleti avuçlarının içinde tutan komünist partilerin dışında kalan alanda sadece kolektif tarım çiftlikleri, devasa fabrikalar ve bilim akademilerinde çalışan insanlardan oluşan emek komünleri kalmıştır. Ne var ki bu komünler de sosyalist ülkelerde tamamen devlet partisinin ideolojisini taşımak zorundaydılar.

Sosyalist ülkelerde devletin mülkiyetin tümünü kamulaştırmasıyla sivil toplumun gelişmesine temel teşkil edebilecek en önemli dayanak ortadan kaybolmuştur. Bu ülkelerde devlet sadece ekonomik yaşama müdahale etmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda tek tip bir ideolojiyi toplumun tümüne yaymak ve bireylerin iç dünyasına yerleştirmek için kültürel, sanatsal, entelektüel ve bilimsel alanların tümünü kendi tekeline alarak öngördüğü ideolojiyi buralarda hâkim kılmaya çalışmıştır. Doğu Avrupa’daki sosyalist ülkelerde sivil toplum potansiyeli taşıyabilecek yegâne oluşum dini kurumlardı. Ancak başta Sovyetler Birliği olmak üzere Doğu Avrupa’daki birçok ülkede hâkim olan Ortodoksluk mezhebi devlet alanı dışında gelişen Katolizm ve Protestanlığın aksine tabiatı gereği devlet çatısı altında ve devlete bağlı kalmak zorunda olmuştur. Bu bakımdan dini kurum da bu ülkelerde Polonya’daki Katolik Kilisesi dışında ciddi bir sivil toplum unsuru olarak gelişememiştir.

Katolik ve Protestan kiliselerinin sivil toplum unsuru teşkil etmelerinin aksine Doğu Avrupa’daki ve özellikle Rusya’daki Ortodoks kiliseleri devlet karşısında siyasal ve sosyal bir varlık alanı geliştirecek bir görünümde değildiler. Hatta bu kiliseler devlet çatısı altında örgütlendikleri için devletle aynı paralelde hareket etmiş ve devletin amaçlarından kendilerini esaslı bir biçimde ayıştıramamışlardı. Katolik kilisesi her şeyden önce bir dünya sistemi öngören sosyal ve siyasal içerikli bir doktrine sahip olduğu için kendisini modern dünyada yükselmekte olan devletlerle yarıştırmak farklı bir alanda varlığını muhafaza edebilmiştir. Benzer şekilde Protestanlık mezhebi de sosyal ve siyasal yaşama ilişkin yeni etik değerler üreterek adeta farklı bir sesin temelini oluşturmuştur. Oysa Doğu Avrupa ülkelerindeki Ortodoks kiliseleri var olanın ötesinde bir dünya öngörmemiş ve buldukları toplumlarda farklı ufuklara öncülük edememişlerdir.

Diğerlerinden farklı olarak Ortodoks etiği bireyci değerlere karşın, patriarkal kolektif değerler taşıdığı için kendi içinde adeta kapalı bir klik haline gelmiş, özellikle komünist rejimlerde örgütsüz bir şekilde atomize olmuş bireyleri genişçe bir yelpazede

kucaklamaktan uzak kalmıştır. Ortodoksluğun temel bir özelliği olan sadakat (faith) bu dine mensup bireylerin sadece kilise cemaati ve değerlerine karşı olan bir sadakat üretmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasal değerlere ve normlara karşı bir sadakate yönelmesine de yol açmıştır.³² Oysa Max Weber'in haklı bir şekilde vurguladığı gibi Batı kapitalizmi etrafında gelişmiş olan medeniyet esas itibariyle Protestanlık etiğindeki kurtuluş (salvation) felsefesinde yatmaktadır.”³³

Ortodoks değerlerin hakim olduğu komünist rejimlerde dinin bir sivil toplum unsuru teşkil etmeyişi dinin devlet çatısı altında örgütlenmesinden kaynaklanmıştır. Devlet çatısı altında örgütlenen Ortodoksluğun bulunduğu ülkelerin aksine, devletin dışında örgütlenen Katolizmin bulunduğu Polonya'da din komünist rejim döneminde sivil toplumun en temel unsurunu teşkil edebilmiştir. Ortodoks ülkelere benzer şekilde dinin devlet çatısı altında örgütlendiği Sünni İslam dünyasında din İslam tarihinde hiçbir zaman devlet karşıtı bir muhalefetin odağı haline gelememiştir. Sünni İslam'ın temel dayanaklarından biri olan “sadakat” kavramı Sünni İslam'ın yaygın olduğu ülkelerdeki siyasal otoritelere karşı mutlak itaat olgusunu doğurmuştur. Oysa devlet koridorlarının dışında örgütlenen ve tamamen kendine özgü bir alanda yaşayışını sürdüren Şii dünyasında din her zaman devlet karşıtı toplumsal muhalefetin bir merkezi olarak devam ede gelmiştir. Nitekim İran'daki devrim hareketinin örgütlendiği yer tamamen devlet alanının dışında örgütlenmiş olan, geliri toplumsal kesimlere dayanan Hüseyiniye medreseleri olmuştur. Osmanlıda din kurumu devlet içinde yer aldığı için İslami değerlerin üretmiş olduğu sadakat aynı zamanda siyasal sadakate de dönüşebilmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinde de İslam devletten ayrıştığı ölçüde radikalize ve politize olmuş; devletle bütünleştiği oranda da deyim yerindeyse ehlileşen bir özelliğe sahip olmuştur. Bu bakımdan devlet çatısı altındaki bir dini oluşum, farklılığı manipüle eden bir sivil topluma dayanak oluşturamadığı gibi, alternatif bir tarzda politize de olamamaktadır.

Ortodoksluğun aksine Protestanlık ve Katolizm devlet alanı dışında örgütlenen dini oluşumlar oldukları için demokratik rejimlerde sivil topluma önemli bir dayanak oluşturmuşlardır. Ancak sosyalist ülkelerden Doğu Almanya'nın yaygın dini kurumu Protestanlık olmasına rağmen Protestan kiliselerin dış dünya ile organik bir bağı olmadığı bu mezhep etrafında örgütlenen kiliseler Doğu Almanya'da sivil toplum oluşumu olarak ciddi bir varlık gösteremediler. Oysa kapalı sosyalist rejime rağmen

evrensel Katolizmle organik bağları devam ettiği için Polonya'daki Katolik kilisesi ciddi bir sivil toplum unsuru olarak varlığını devam ettirmeyi başarabilmiş tek bir örnek oluşturmaktadır. Roma'ya bağlı Katolik kilisesi özellikle 1956 yılından sonra Polonya'da toplumsal, kültürel ve dinsel konularda bağımsız bir birim gibi hareket etti, hatta bazı konularda siyasal muhalefetin merkezini oluşturdu. Katolik Kilisesi rejimin politikalarına karşı dilekçeleri örgütleyen, bültenler, dergiler ve kitaplar basan ve akademik seminerler veren entelektüel kesimle zaman zaman işbirliği yapabilmekteydi ve entelektüel kesimin en önemli dayanaklarından birini oluşturmaktaydı.³⁴ Batı Avrupa'daki devletten bağımsız kiliselere ilaveten Polonya'daki bu örnek dinin ancak devlet alanı dışında örgütlenmesi durumunda sivil toplum niteliği taşıyabileceğini, aksi takdirde devletle aynı istikamette hareket edeceğini göstermektedir.

Sosyalist ülkelerde komünist partilerin dışında hiçbir örgütlü oluşuma müsaade edilmemiş olması halkın kendi sorunlarını yöneticilere iletme yönündeki tüm aracı kanalları tıkamış bu da halkın kendi isteklerini ancak isyancı eylemlerle açığa vurmasına yol açmıştır. Nitekim komünist rejimlerin yaratmış olduğu baskıcı totaliter ortamdan ve her tür özgürlükleri ortadan kaldıran bunalımlı durumdan kurtulmak için bazı ülkelerde dolma noktasına gelen halk isyana yönelmiştir. 1956 yılında Macaristan'da, 1968'de Çekoslovakya'da ve 1980-81 'de Polonya'da halk siyasal sistemin totalitarizmine karşı topluca ayaklandı. Mihaly Vajda'nın ifadesiyle Doğu Avrupa'da komünist rejimlerin yapay olarak oluşturdukları toplumlar uzun süre komünist partinin "öncü rolü" misyonunu zorla kabul etmişken bu kez komünist partilere verilen bu rolün aslında kendi özgürlüklerini alıp götürdüğünü fark etmeye başlamış ve bunlara kanları pahasına başkaldırmışlardı. Ancak bu ülkelerde Sovyet egemenliğine ve Komünist Partiye karşı ortaya çıkan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu konuda en büyük acıyı komünist rejime karşı 1956 yılında direnişe geçen Macar halkı çekmişti. Başarısız direnişten sonra binlerce insan asılmış, on binlerce insan hapse atılmış ve yüz binlerce insan ise adeta cehennem hayatı yaşamak zorunda bırakılmıştı. Macar halkının komünist rejime karşı başlattığı devrim hareketi böylece bir başka bahara kalmış olacaktı.

Budapeşte, Prag Baharı ve Polonya Dayanışma Hareketiyle birlikte Doğu Avrupa ülkelerinde de-Stalinizasyon yönünde arayışlar ve totalitarizme karşı ciddi eleştiriler baş göstermeye başlamıştı. Her ne kadar bu hareketler başarısız olmuşlarsa da bu hareketlerle birlikte bir şeyin açık biçimde farkına varılmıştı: Devlet-partisinin elinde

gerçekleştirilen totalitarizm artık eskisi gibi katı bir şekilde devam edemeyecekti ve bu üç ülkede de kitleler artık uyanmaya ve alternatif arayışlara başlamışlardı.³⁶ Başkaldırı her ülkede farklı tarihlerde görülmüş olmasına rağmen aslında komünist rejimlerin bu coğrafyada oluşturduğu totaliter rejimlerin payidar olamayacağı yolundaki düşünce 1956 Budapeşte hareketi ile tescil edilmiş ve totaliter rejimlere alternatif arayışların bir bakıma nüvelenme süreci başlamış oluyordu. Ancak halkın örgütsüzlüğü komünist rejimleri alt edecek bir güçten yoksun kalmasına ve hareketlerin spontane biçimde gelişmesine yol açmaktaydı. Nitekim aynı spontane başkaldırı totaliter bir rejim kurmuş olan Çin’de de gerçekleşmiş ve orada da büyük bir hayal kırıklığı yaşanmıştı. Öğrencilerin 1989 yılında Çin’in Beijing kentinde başlattığı başkaldırı eylemleri spontane biçimde geliştiği için topluma fazla yayılmadan kanlı biçimde bastırılmıştı.

Komünist rejimlerdeki ilk ciddi örgütlü hareket 1976 yılında Polonya’da ortaya çıkmaya başladı. Polonya’da komünist rejim döneminde sivil toplumun doğuşu 1976 yılında kurulan İşçi Savunma Komitesi (KOR) ile başlamıştır. Bu tarihlere kadar Polonya’da bulunan tek örgütlü grup olan Katolik kilisesinin de verdiği cesaretle Komite Komünist Partinin siyasal yaşamdaki rolünü yeniden tanımlayacak tarzda bir söylem geliştirerek entelijansiyayı ve nihai olarak bütün halkı siyasal olarak hareketlenmeye zorladı. KOR, resmi politikadaki bozulma, yetersizlik, eşitsizlik ve keyfilik gibi olumsuzlukları kullanmak suretiyle halkı komünist partinin güdümündeki devlete karşı harekete yöneltti. Aralık 1980’de Ballık Kıyısı dolaylarındaki yaygın işçi grevleriyle birlikte Komitenin yapısı Polonya’daki komünist rejimin yıkılmasında önemli rol oynayan İşçi Dayanışma Hareketine dönüştü. Rejim grevcilerin taleplerine boyun eğmek zorunda kaldı ve böylece Dayanışma doğmuş oldu. Dayanışma kısa bir sürede başta Polonya olmak üzere bütün sosyalist ülkelerdeki rejimler için bir korku kaynağı teşkil ederken, sosyalist rejimlerdeki demokratik hareketler için de bir ümit ışığı oluşturmaya başladı. Dayanışmanın ortaya çıkmasına paralel olarak komünist rejimlerde bazı yazarlar “sivil toplumun yeniden doğuşu” şeklinde açıklamalar yapmaya başladılar.³⁹ Uzun süreden beri bu bölgede unutulmuş olan sivil toplum kavramı, 1980’li yıllardan itibaren başta Polonya olmak üzere Doğu Avrupa’daki sosyalist ülkelerde ortaya çıkan sivil toplum oluşumlarıyla birlikte yeniden kullanım alanına girmeye başladı. Zira sosyalist ülkelerde mevcut rejimleri

sarsan toplumsal taleplerin ilk defa bir örgütlülüğe dönüşmesi süreci söz konusu olmaktaydı.

Eylül 1980’de Dayanışma Sendikası adı altında örgütlü bir işçi hareketine dönüşen işçi dayanışması, isim olarak bir sendika olmakla birlikte aslında komünist rejimlerdeki ilk siyasi hareketlerden birini teşkil etmekteydi. Sendika kendini Polonya cumhuriyetini son otuz yıldaki komünist politika ve etkilerden kurtarmaya adadı ve nihai hedeflerini bu çerçevede ortaya koydu. Devlet radyosunun kitleler tarafından kullanılması, sansür mekanizmasının kaldırılması, siyasal mahkumların serbest bırakılması, muhalefetin hoş görülmesi gibi genişçe taleplerde bulunmakta ve komünist rejimin bu konularda somut adımlar atmasını istemekteydi. Sendika 1981 yılında gerçekleştirdiği Milli Kongrede amaçlarını şu şekilde ifade ediyordu:

Sendikamız halkın ihtiyaçlarından, acılarından, hayal kırıklıklarından, umut ve arzularından doğmuştur. Polonya toplumunun siyasal ayrımcılığa, iktisadi sömürüye, insan ve yurttaşlık haklarının ihlaline karşı ayaklanmasının ürünüdür... Mevcut iktidar biçimine karşı bir protestodur. Örgütümüz bir sendikanın ve geniş bir toplumsal hareketin özelliklerini birleştirmektedir. Gücümüzü veren ve rolümüzün önemini belirleyen şey budur. Güçlü bir sendikal örgütün varlığı sayesinde, Polonya toplumu artık parçalanmış, örgütsüz ve kaybolmuş sayılamaz, gücü ve ümidi yeniden keşfetmiştir. Şimdi gerçek bir milli uyanış imkanı söz konusudur. Polonya’daki işçi çoğunluğunu temsil eden sendikamız bu uyanışın itici gücü olmayı istemektedir ve olacaktır da.⁴⁰

Dayanışmanın lideri Walesa’nın danışmanlarından önemli bir kısmı Katolik kilisesine mensup kişilerdi. Kilise açık biçimde Dayanışma Hareketinden yana tavır koydu ve işçi direnişine destek verdi. Nitekim Dayanışma Kasım 1980’de yasalaştı ve isteklerini legal bir platformda vurgulamaya başladı. Dayanışma Hareketi Komünist Parti tahakkümündeki topluma “özyönetimci cumhuriyet” ismiyle demokratik bir takım yenilikler kazandırmaya çalışmaktaydı. Bunun bir gereği olarak fabrikaların denetimini demokratik yoldan seçilmiş işçi temsilcilerine vermeyi, mülkiyet haklarının devredilmesini, kültür, iletişim ve sanat etkinliklerinin özyönetim ilkelerine göre sürdürülmesini ve devletin temel organlarının demokratik yoldan seçilmiş konseyler tarafından yönetilmesini talep etmekteydi. Bütün bu talepleriyle Dayanışma Sendikası

gerçekte demokratik yolda önemli adımlar atmış ve sivil toplumun sesinin Polonya semalarında yankılanmasını sağlamıştır. Dayanışma bununla da yetinmeyip, Anayasa değişikliğine giderek Komünist Partiye muhalif partilerin serbest seçimlere gitmesi, böylece hür bir parlamenter sistemin oluşmasını talep etti. Dayanışma hareketi böylece komünist parti egemenliği altındaki ekonomik ve toplumsal alanda ilk defa ciddi bir sivil toplum potansiyeli teşkil etmiştir. Dayanışma toplumsal alanda bulduğu geniş desteğin yanı sıra komünist parti üyelerinin neredeyse üçte birinin desteğini de alarak kısa bir süre içinde komünist sistemi yıkmayı ve demokratik rejime geçmeyi başarmıştır.⁴¹

Macaristan'da da Polonya'dakine benzer bir manzara yaşanmıştır. Komünist rejimi daha fazla yumuşamaya çağıran muhaliflerin 1973 yılında sürgüne gönderilmesiyle rejime muhalefet potansiyeli taşıyan gruplar yer altına inerek buralarda illegal biçimde faaliyetlerini sürdürdüler. Gizli biçimde kitaplar ve dergiler basarak okunmasını yaygınlaştırdılar ve yoksullara yardım edecek yardımlaşma birimleri oluşturarak toplumun ezilen kesimlerine yönelik faaliyetlerde bulundular. 1970'li yılların sonlarına doğru Duna Kor gibi ekolojik hareketlerle Dialogue gibi barış hareketleri Batı Avrupa'daki akranlarıyla da diyaloga geçerek sivil toplum lehine bir canlanma sağlamaya çalıştılar. Ufak tefek öğrenci birliklerinin de katılımıyla giderek büyüyen bu tür oluşumlar 1987 yılında açıktan açığa komünist rejime karşı bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkmış, halkı meydanlara dökmeye çalışmış ve demokratik taleplerde bulunmaya başlamıştır. Bu taleplerin başında çok partili bir sistemin kurulması ve Pazar ekonomisine geçilmesi gibi talepler gelmekteydi. Nitekim bu tür grupların baskısına daha fazla dayanamayan devlet yetkilileri demokratik hareketin merkezi haline gelen enformel gruplarla diyalog yoluna girmiş ve 1988 yılında da siyasal partilerin ve derneklerin kurulmasına müsaade etmiştir. Komünist Partinin dışında farklı siyasal partilerin devreye girmesiyle birlikte komünist rejim artık burada da sarsılmaya başlamış, çok geçmeden de yıkılmaya yüz tutmuştur. Nitekim 1990 yılında serbest seçimlere gidilmiş, "Demokratik Forum" etrafında bir araya gelen muhafazakâr, liberal ve demokratik cephe seçimleri kazanarak sosyalist rejimin pabucunu dama atmıştır.⁴²

Sosyalist rejimin Çekoslovakya'daki serüveni de benzer bir süreç izlemiştir. Buradaki sosyalist rejim de toplumsal kesimlerin komünist partisini aşırı baskısına rağmen uzun örgütlü çalışmalarının sonucunda yıkılmak zorunda kalmıştır. 1968 yılında yaşanan Prag Baharı gerçekte Çeklerin hafızasından asla silinmedi. Husak rejiminin tankların altında ezdiği Çek muhaliflerin çocukları babalarının tankların apoletinde kuruyan kanlarının zihinlerinde bıraktığı acı anıları asla unutmadılar. Prag Baharının akabinde başlayan temizlik ve tasfiye hareketine rağmen, muhalefet haksız kovuşturmalara karşı oluşturduğu komiteler aracılığıyla 1970'li yılların sonlarına doğru insan hakları yönünde araştırmalar, analizler, raporlar hazırlamış ve bunları yayınlarak toplumun dikkatine sunmaya çalışmıştır. Demokratik muhalefete temel teşkil eden gruplar Batı Avrupa'daki barış ve insan hakları hareketleriyle de temas geçerek bunlardan güç ve destek almayı başardılar. Öğrencilerin de katıldığı demokratik hareketler diğer Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Çekoslovakya'da da 1989 yılında sokak gösterilerine başlamış ve rejimin sonunu hazırlayan toplumsal muhalefetin fitilini ateşlemişlerdi. Rejime karşı gelişen gösteriler acı bir deneyimin yaşandığı Prag'la sınırlı kalmamış, aynı zamanda diğer vilayetlere ve bölgelere de sıçramıştır. Kısa bir zamanda rejime karşı bir forum haline gelen muhalefet hareketi serbest seçimlere giden yolu açmış ve demokratik bir seçim yoluyla rejimin tasfiyesini sağlamıştır.⁴³

Sosyalist rejimin muhalefet hareketlerini kanlı bir şekilde bastırıldığı Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan deneyimi Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlere pahalıya mal olmuş ve bu coğrafyada tek parti diktatörlüğüne dayanan rejimlerin yıkılması için ciddi bir başlangıç noktası teşkil etmiştir. Nitekim 1980'li yılların sonlarına doğru içinde Sovyetler Birliği'nin de bulunduğu, Romanya, Bulgaristan, Doğu Almanya gibi ülkelerde de sosyalist rejimler tek tek yıkılarak sivil toplum örgütlerinin öncülüğünde demokratik ve parlamenter rejimler kurulmuşlardır. Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin çözülmesinde üç faktörün rolünün olduğunu söylemek mümkündür: Birincisi, bu ülkelerin birçoğunda sosyalist rejimlerin ithal birer proje olarak gelmiş olmalarıydı. Bu ülkeler gerçekte kendi iç dinamikleriyle sosyalist devrimi gerçekleştirmekten çok, Sovyet yayılmacılığının ve yöneticilerinin sert politik tutumları sonucunda sosyalist rejimlerle tanışmışlardı. İkinci olarak da Doğu Avrupa'daki totaliter rejimler bu ülkelerin tarihsel dinamiklerinin zamanla yeniden nüvelenmesiyle çözülmüştür. Modernleşme

dönemindeki entelektüel birikimlerle dini unsurlar bu rejimlerin çözülmesinde önemli bir role sahiptir. Geleneksel sivil toplum kurumlarının tarihsel olarak zayıf olduğu ülkelerde sosyalizmin yıkılma süreci tam anlamıyla gerçekleşemedi. Sosyalist rejimlerin Doğu Avrupa'da yıkılmasını sağlayan faktörlerden biri de komünist rejimlerin zora ve baskıya dayalı politikalarıydı. Nitekim sivil direnişin Macaristan, Çekoslovakya ve Polonya gibi ülkelerde öncelikle başlaması ve komünist rejimlere burada son vermesi, bu rejimlerin daha önce toplumun hafızasından silinmeyecek tarzda zora başvurarak toplumu hizaya getirmesinden kaynaklanmaktadır.

Bu üç ülkenin yaşadığı deneyim bizleri şu sonuca götürmektedir: Meşruiyetini halkın rızasına dayandırmayan, silah gücüyle halkı sindirmeye çalışan, halka tepeden inme politikaları devlet gücünü kullanarak empoze eden yönetimler asla payidar olamazlar. Başka bir deyişle, "halksız" sürdürülmek istenen yönetimler sonuçta halkın ayakları altına ezilip gitmektedirler. Demokratik rejimleri alternatifleri içinde ön plana çıkaran husus demokrasinin halka dayalı bir rejim olması ve meşruiyetini halkın rızasından almasıdır.

Kendi içsel dinamikleriyle ve Doğu Avrupa'daki ülkelere göre nispeten zayıf bir sivil toplum geleneği ile sosyalist devrim gerçekleştirmiş olan Çin'de demokrasiye geçmek Doğu Avrupa'daki ülkeler kadar kolay olmamıştır. Çin'de komünist rejim döneminde Doğu Avrupa'daki bazı ülkelerde görülmekte olan entelektüel çevreler, Katolik Kilisesi, otonom işçi örgütleri veya geleneksel siyasal partiler gibi sivil toplum nüveleri söz konusu olmamıştır. Çin'de ciddi tarihsel ve geleneksel temeli olmadığı için komünist rejim döneminde de sivil toplum oldukça güdük ve zayıf kalmıştır. Çin'de komünist rejim döneminde sivil toplum adına kaydedilebilecek tek gelişme 1980 sonrası devlet dışı ekonomik gelişmelerde göze çarpmaktadır. Bunun dışında komünist rejim toplumsal inisiyatife asla hiçbir konuda asla müsaade etmemiştir. Komünist Parti döneminde ilk defa Komünist Parti, 1987 yılında gerçekleştirdiği on üçüncü Kongresinde toplumsal talepleri öğrenmek ve bunları göz önünde tutmak için kamuoyu yoklamalarına gereksinim olduğunu ve bu yönde medyayı harekete geçireceğini belirtmiştir.⁴⁴ Dolayısıyla ekonomik özelleştirmeye paralel olarak toplumsal taleplerin göz önünde bulundurulması zorunluluğu son zamanlarda Çin'de de kabul edilmiş olmuştur.

Doğu Avrupa ülkelerinde komünist rejim döneminde bazı oluşumlar legal veya illegal bir şekilde var olmaya devam ettiği için 1989 yılında bunları örgütleyerek rejim karşıtı bir güç haline dönüştürmek kolay olmuştu. Oysa Çin'de komünist rejim döneminde sivil toplum adına hiçbir oluşum söz konusu olmadığı için bu yönde atılmış olan adımlar daha işin başında yarıda kalmıştır. 1989 yılında Beijing kentinde başlayan öğrenci hareketi bu bakımdan kentteki diğer insanları da aynı yönde harekete geçiremediği için başarılı olamamıştır. Ayrıca Mao döneminde Çin halkı üzerine serilen korku perdesi de rejime karşı alternatif hareketlerin cesaretini kırmıştır. Mao döneminde yaygın istihbarat ağı oluşturmak için hükümet, komşusunun rejimin aleyhine olan davranışlarını veya yanlışlarını ihbar edenleri mükâfatlandırmış ve bu politika toplumun bir araya gelme cesaretini kırmıştır.⁴⁵ Buna rağmen, 1990'lı yıllarda Çin'de başlayan özelleştirme süreci ve Çin'in Amerika'yla başlattığı ilişkinin buradaki komünist rejimin akıbeti hakkında bizlere bir ön bilgi vermektedir. Zira eski Sovyetler Birliği devlet başkanlarının Amerika'yla başlattıkları diyalogun ardından komünist rejimlerin yavaş yavaş savrulmaya başladığına şahit olmuştuk.

Doğu Avrupa'daki sürecin Asya ve Latin Amerika'daki komünist rejimlerde de yaşanmakta olduğunu görüyoruz. Papanın 1998'in başında Küba'yı ziyareti sırasında bütün Küba ayağa kalkarak Papayı büyük bir sevgi ve coşkuyla karşılamıştı. Halkın bu teveccühü aslında Küba halkının uzun yoksulluk yıllarının ardından batılı değerlerle bütünleşme yönündeki arzusunun bir göstergesini oluşturmaktadır. Bu da dünyaya kapalı komünist rejimin çözülme sürecinde olmasından başka bir anlama gelmemektedir. Zira aynı Papa Küba gibi Katolik olan Polonya'yı 1979 yılında ziyareti sırasında da halk onu bir izdiham havası içinde karşılamış, bu izdihamı gerçekleştiren halk kısa bir süre sonra da aynı izdihamı rejime karşı göstermişti. Dolayısıyla Küba halkının bir izdiham havası içinde Papaya karşı gösterdiği sevgi ve coşkunun Küba'nın geleceği hakkında yeterince ipucu verdiğini anlamamak için bir neden yoktur.⁴⁶

Totaliter Devlet Ve Sivil Toplum

Başta Marx olmak üzere Marksist teoride toplumsal yapı daima alt yapı ile üst yapının bir bileşiminden ibaret olarak kabul edilmiştir. Bu düşünce sisteminde alt yapı üst yapısal kurumları, değerleri, ilişkileri ve kuralları belirleyen bir temel oluşturmaktadır. Marksist literatür içinde sivil toplum üzerinde yoğunlaşan başta Marx ve Gramsci olmak üzere hemen hemen tüm düşünürler sivil toplum- devlet ilişkisini bu ikili yapıyı esas

olarak anlamaya ve analiz etmeye çalıştılar. Oysa sosyalist rejimlerde sivil toplum-devlet, hatta toplum ve devlet gibi ikili bir yapı görmek mümkün olmamıştır. Devlet bütün toplumsal alanı massetmiş, siyasal üstyapı ile ekonomik altyapıyı birbirine raptederek tekil bir yapı oluşturmuştur. Devlet ekonomi üzerindeki demir yumruğuyla sivil toplum için hiçbir boş alan bırakmamıştır. Komünist parti ideolojisinin bilimde, kültürde, edebiyatta ve sanatta uygulamaya konması, kitle iletişim araçlarının su geçirmez bir şekilde devletin denetimine sokulması neticesinde farklılığa, dolayısıyla sivil topluma zemin teşkil edecek sosyal alan diye bir şey kalmamıştır. Kısaca, komünist rejimlerde devlet her şeye, her yere ve herkese doğal olarak müdahil olmuş ve bunları devlet ideolojisini sürükleyici birer bobinaj haline getirmiştir.⁴⁷

Doğu Avrupa'daki komünist rejimlerin toplumdaki farklılıkları yok eden sert politikaları, kitlelerde yol açtıkları geçim sıkıntısı ve yoksulluklar, toplumda yarattıkları tek seslilik, muhalefet ve diğer farklılıklara karşı sergiledikleri sert politikalar, özellikle 1956 Budapeşte ve 1968 Prag Baharı hareketlerinin kanlı biçimde bastırılması gibi olaylar bu ülkelerde kitleleri derin ve köklü bir farklılık arayışına yöneltmiştir. Bu kitleler öncelikle Marksizm'i insani bir temele oturtma çabasına girilerek komünist parti elindeki devleti yumuşatmaya çalışmış, ancak bunu başaramayınca Marksizm ve toplumsal projesinden ümidini keserek liberal değerlere ve dünyaya yönelmiştir. Doğu Avrupa'daki birçok ülkede 1960'lı yılların ortalarından itibaren bu yönelime şahit olunmaya başlanmıştır. Macaristan'da "Marksist Hümanist Okul", Yugoslavya'da "Praxis Group", Polonya'da KOR (Komite) ve genel olarak Doğu Avrupa'da Rudolf Bahro Robert Havemann ve Leszek Kolakowski'nin başlattığı tartışmalar Marksizm'i daha insancıl ve yumuşak bir temele oturtma arayışının birer örnekleriydi.⁴⁸ Ancak Prag Baharı Hareketinin 1968 yılında kanlı biçimde bastırılması bu tür arayışların boşa olduğunu açık biçimde ortaya koymuştu. Prag Baharı Hareketinin uğradığı akıbet komünist partilerin ne yumuşamaya ne de farklılıkları tolere etmeye, dolayısıyla demokratik yolda adım atma niyetlerinin de olmadığını bariz biçimde göstermişti. Bu bakımdan sosyalizmin hümanist yüzünü oluşturmaya çalışan alternatif arayışlar, 1970'li yılların ortalarından itibaren açık biçimde Marksizm ve onun pratik yansımalarına karşı atağa geçecek şekilde yüzlerini liberal dünyaya ve değerlere çevirmeye başladılar. Doğu

Avrupa'da, Bernhard'ın deyimiyle "sivil toplum için temel dayanak olan farklılıklar, demokrasi için zorunlu olan muhalefete dönüşmüştür". Ancak bu dönüşümün liberal bir kültüre yönelmekle birlikte başladığını unutmamak gerekir.⁴⁹

Sosyalist rejimlerdeki farklılıkların muhalefete dönüşme süreci konumuz açısından önemli bir noktaya dayanak teşkil etmektedir: O da "sivil toplumun demokrasi için zorunlu bir dayanak oluşturmasının yanı sıra sivil toplumsuz bir demokrasinin söz konusu olamayacağı" tezidir. Bu tez Doğu Avrupa'daki ülkeler örneğinde bariz biçimde doğrulanmıştır. Doğu Avrupa'daki sivil toplum unsurlarının demokratik bir muhalefete dönüşmesinde, bu unsurların liberalizmi referans almasının büyük bir payı vardır. Bu deneyim bize sivil toplumun ancak "liberalize" olması koşuluyla demokrasiye bir dayanak teşkil edebileceğini göstermektedir. Liberalize olmayan bir sivil toplum oluşumunun demokrasiye dayanak oluşturmadığı, aksine demokrasi için ayak bağı teşkil ettiği yolundaki bariz bir örnek Türkiye'de görülmüştür. Türkiye'de demokratik süreci askıya alan 28 Şubat 1997 döneminde demokratik kurumları baypas eden askerin yanında yer alan gruplar demokratik cephede durması gereken sivil toplum gruplarıydı. Bu dönemde Türkiye'de, TÜRK-İş, DİSK, TESK, TUSİAD ve TİSK gibi sivil toplum unsuru oluşturması beklenen gruplar, militarizmin yanında yer alarak demokratik süreci baypas etmişlerdir. İşin daha garip tarafı bu gruplardan işçileri temsil eden Türk-İş ile DİSK gibi işçi sendikalarının, enflasyonu otuz puan aşağı çeken ve 1990'lı yıllar boyunca işçiye en fazla zam veren bir hükümeti devirmek için askerin yanında yer almasıydı. Bir yıllık ömründe yaptığı ücret artışlarıyla işçiyi, memuru ve piyasayı belirgin biçimde rahatlatan hükümeti sudan bahanelerle köşeye sıkıştırmak için her defasında sokağa çıkan bu sendikalar; enflasyonu otuz puan yukarı çekmesine ve işçinin yaşam koşullarını zorlaştırmasına rağmen asker destekli hükümetin yanında yer almaya devam etmişlerdir.

Doğu Avrupa'daki işçi temsilcileri totaliter devlete ve bunun temsilcisi olan Komünist Partiye karşı muhalefet ederken; Türkiye'de işçi temsilcisi olan sendikaların temsil ettikleri kitlelerin aleyhine olmasına rağmen militarist politikalara destek vermesi ancak sivil toplumun Türkiye'de liberalize

olmadığıyla açıklanabilir. Türkiye’de sözü edilen sivil toplum unsurları liderlerinin önemli bir kısmı geçmişlerinde sol kökenli ve hâlâ antenlerini sol ideolojiye çevirmiş insanlardan oluşmaktadır. Oysa Doğu Avrupa’daki işçi temsilcileri bu ideolojiyi zaten pratik hayatta denemiş ve antenlerini liberal değerlere çevirmişlerdi. Gerçekte 1970’li yıllarda sosyalist rejimlerdeki işçi liderlerinin ve entelektüellerin en fazla okuduğu düşünür F. A. Hayek olmuştur. Oysa Marx, Gramsci, Lenin veya Stalin gibi sosyalist düşüncenin fikir babası veya öncüleri Türkiye’deki sol kökenli sendikalar, sol partiler ve aydınlar için referans oluşturmaya devam ediyor. Bu iki örnek bizi sivil toplumun ancak liberal değerlerle buluşması durumunda demokratik bir yapıya dayanak oluşturabileceği sonucuna götürmektedir. Bu tezi esas aldığımızda gerçekte Türkiye’de sol ideolojiyi referans alan grupların beklediğimiz anlamda bir sivil toplum oluşumu teşkil edemeyeceğini açık biçimde görürüz. Bir sosyal oluşumun gerçek manada sivil toplum unsuru teşkil etmesi için mutlaka demokratik dolayısıyla liberal değerleri özümsemiş olması gerekir. Aksi takdirde bu tür oluşumlar otoriter ya da totaliter politikaların birer sivil ayağını oluşturmaktan öte gidemez.

Sosyalist rejimler örneği ayrıca sivil toplumun gelişmesinin ancak minimal bir devletle mümkün olacağı yönündeki tezi de bariz biçimde doğrulamışlardır. Zira totaliter rejimlerin en önemli dayanaklarından biri ekonomik hayata tamamıyla müdahale etmeleri olmuştur. Hatta bu, totaliter devletlerin kullandığı şiddetten daha etkili bir araçtır. Çünkü devlet ekonomik yaşamda yer alınca sivil topluma potansiyel oluşturacak olan vatandaş onun fiili işçisi olmak zorunda kalır. Bu işçileri ödüllendirmek veya işten atarak cezalandırmak devletin elindedir. Devlete ve rejime daha fazla sadakat gösteren işçilerin üst basamaklarda görevlendirilerek ödüllendirilmesi devletin elinde olan bir şeydir. Ekonomik yaşamın içinde yer aldığı zaman bir devletin totaliter olması için gerekli en önemli fırsat doğmuş demektir. Devlet lütuf kaynağı haline gelir ve vatandaşların hayatı ve geçimi üzerinde söz sahibi olur. Geçimi, başka bir deyişle yaşamı devlete göbek bağıyla bağlı olan bireyden farklı olması beklenebilir mi?

Doğu Avrupa’daki sosyalist ülkelerin kati, totaliter ve despotik birer rejim kurmalarında etkin olan en önemli faktör üretim araçları mülkiyetinin yanı sıra

ekonomik faaliyetlerin tamamen devletin elinde yoğunlaşmış olmasıdır. Zira devletin dışında bir ortamda maişet temin etme seçeneği olmayan birey olsa olsa devletin ve rejimin sadık bir bekçisi olur?⁵⁰ Bu gerçeği yıllar önce Hilaire Bellac “servetin istihsalini kontrol etmek, bütün insan hayatını kontrol etmek demektir” ifadesiyle dile getirmiştir.⁵¹ Aksine mülkiyetin ve ekonomik kaynakların özel teşebbüsün elinde toplandığı toplumlarda bireyin seçim yapma, maişet temin etme alternatiflerinin yanı sıra, devlet üzerinde baskı mekanizması oluşturacak sivil toplum oluşumları içinde yer alma imkânı da doğmuş olmaktadır. “Zayıf toplum güçlü devlet” totaliter ve otoriter devleti beslerken; “sınırlı devlet güçlü toplum” ise sivil toplum ve demokratik süreci güçlendirmektedir. Bu bakımdan sivil toplumun gelişmesi devletin faaliyet alanları itibariyle sınırlı olmasıyla yakından ilişkili bulunmaktadır.

Totaliter rejimler, liberal düşünürlerin savunduğu “doğal düzen” in ne kadar gerekli olduğunu bariz biçimde ortaya koydular.⁵² Zira kendiliğinden bir süreç içinde oluşmasına müsaade edilmeyen düzenlerde kurgulayıcı mantık gereği öngörülen projeler topluma baskı ve korku yoluyla empoze edilmektedir. Bu ise insanları sindirerek onların doğal şekilde davranmalarını, olduğu gibi görünmelerini engellemekte ve adeta “sahte” bir örtüye bürünmelerine yol açmaktadır. Jacques Rupnik çok haklı olarak “gayri şahsi yalan ve cinayet, totaliter devletlerin kusursuzlaştırdığı iki siyaset sanatı formudur” der.⁵³ Gerçekte totaliter devletlere sahte bir görünümle ancak şirin görünmek ve ondan yana olduğu imajını vermek suretiyle bireylerin ayakta kalma ya da yaşam standartlarını yükseltme gibi bir seçenekleri olabilir. Totaliter devletler aksi durumda olanları ya hapislerde süründürecek ya da yaşamını çekilmez hale getirecektir. Bu durumu bizzat yaşayarak gören, bundan dolayı uzun sürgünleri ve yaşamını göze alarak Stalin’e karşı bayrak açan Trotsky bu gerçeğin altını şu ifadelerle çizmektedir: “Tek işverenin devlet olduğu bir ülkede muhalefetin anlamı, yavaş yavaş ölüme mahkûmiyettir. Çalışmaya ekmek yok diyen eski prensibin yerini artık boyun eğmeye ekmek yok prensibi almıştır”.⁵⁴ Trotsky’nin ifadelerinde somutlaşan bu tutum bireyleri ya gerçekte boyun eğmeye yöneltmiş, ya da boyun eğmediği halde boyun eğer gibi görünmesine yol açmıştır. İşte bu durumda doğal ve gerçek görüntüden yoksun bir toplum ortaya çıkarıyoruz demektir. Oysa doğal düzenlerde insanların istedikleri gibi görünmelerinde bir beis görülmediği gibi, yaratıcılık ve kalkınmanın altındaki itici saiki

de insanın herhangi bir engelle karşılaşmaksızın serbest ve özgürce davranması oluşturmaktadır.

Yalan, totaliter rejimlerin Doğu Avrupa ülkelerinde kurumlaştırdığı bir mekanizmaydı.⁵⁵ Sistem, rejim üzerine lüzumsuz yeminler, itiraflar, yakın takipten kurtulmak için rejimden yana görünme gibi araçlarla “sisteme uyumu” sağlamaya çalışmış; ancak bu politika insanları adeta kişiliklerinden soyutlamıştır. Doğal düzenin karşıtı olarak totaliter rejimler “sahte” kişiliklerin adeta üretildiği ortamları oluşturmakta, insanları gerçek ve doğal görünümünden uzaklaştırmaktadır. Bu sistem içinde bireyler kendilerine özgü olanı meşru biçimde yaşayamadıkları için kendi değerlerini ya gizlilik içinde sürdürerek farklı bir görüntü çizmek zorunda kalmış, ya da kendi değerlerini hapishanelerde çürüme ve ölüme razı olma pahasına savunabilmiştir. Normal bir vatandaş gibi suya sabuna dokunmadan yaşayabilmenin yolu rejime karşı sadakat veya uyumluluktan geçmektedir.⁵⁶ Meşru muhalefet söz konusu olmadığı için rejime karşı sıcak olmayan insanların bu özelliklerini sergilemelerine de imkân kalmamış, dolayısıyla bu tür insanlar rejime karşı sahici olmayan bir görüntü çizmek zorunda bırakılmışlardır.

Doğu Avrupa’daki totaliter rejim deneyimi “nerede bir rejim meselesi varsa orada despotik, totaliter ve ceberut bir devletin var olduğu” nu bariz biçimde göstermiştir. Aynı deneyim “rejim” gibi meselesi olan devletlerde bireycilik, özgürlük, hak ve hukukun kâmil manada yer alamadığını göstermiştir. Rejim gibi sorunları ön plana çıkaran ve bu sorun etrafında toplumu dizayn eden devletlerde zorunlu olarak rejime karşı sadakat gösterisinde bulunan kitleler ortaya çıkar. Bu kitlelerden kimi rejimi gerçekten yürekten benimseyip buna sahip çıkarken; kimileri de başka seçeneği olmadığı için, ya da devletin elinde yoğunlaşmış olan kaynaklardan pay kapmak için rejimi benimsemiş gibi gözükmektedir. “Rejim” gibi bir konuyu vatandaşın kaderi haline getiren ve toplumunu rejimden yana olanlarla olmayanlar şeklinde tasnif eden toplumlar aslında kişiliksiz, her tür rejime rahatça ayak uydurabilecek insan tipleri yetiştirmektedirler. Rejim gibi sorunu olan ülke insanları geçimlerini garanti altına almak için her tür tacı giymeye hazır insanlardır.

Devlet eliyle zorla sürdürülen uyumluluk ve sadakatin ne kadar zayıf olduğunu Doğu Bloku insanları sadakatsizlikle bağlı buldukları rejimlerine birkaç aylık kısa bir süre içinde son vererek gösterdiler. Nitekim potansiyel muhalefet hareketleri 1989 yılında rejime karşı başkaldırı bayrağını açtıkları zaman zora dayalı sosyalist rejimler bir kaç

aylık bir süre içinde yıkılıp gitmişlerdir. Bu bakımdan meşruiyetini vatandaşın rızasından değil, devlet zoruyla bir ideolojik referanstan alan totaliter rejimler gerçekte göründükleri gibi sağlam rejimler değil, aksine oldukça zayıf rejimlerdir. Demokratik rejimlerin aksine totaliter rejimler güçlerini kamunun vicdanında sağlamlaşmış bir dayanaktan değil, doğrudan doğruya kaba kuvvetten ve baskıdan almaktadırlar. Zordan aldıkları güçlerini toplumun gözünde bir ideolojiyle meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar. Oysa sivil topluma ve demokratik özgürlüklere açık toplumlar gerçekte realist, doğal ve açık bir toplum tipi üretirler. Çünkü bu rejimlerde toplum var olanın ötesinde bir olgu değildir. Toplum hiçbir korku yaşamadan, ensesinde bir asker dipçığı hissetmeden; kendini olduğu gibi deşifre edebilen, ortaya koyabilen reel bireylerden ibarettir. Bu bakımdan demokratik rejimlerde rejimin yıkılma veya son bulma gibi bir korkusu yoktur. Aksine rejim var olan toplumsal taleplere, ihtiyaçlara ve beklentilere göre kendini yenilemektedir. Demokratik rejim bu anlayışı üzerinden meşruiyetini vatandaşın gösterdiği rızadan almaktadır. Başka bir deyişle demokratik meşruiyet “olması gereken” vatandaşa değil, “var olan” vatandaşa dayanır. Bu nedenle demokratik rejimlerde vatandaş “devletin görmek istediği” bir vatandaş değil, “kendisinin olmak istediği” bir vatandaştır.

Oysa totaliter rejimlerin temel gıdası korkudur. Totaliter rejimler vatandaşa karşı sadece devlet korkusu yaratmaz, bazen de “iç ve dış” düşman korkusu da yaratarak vatandaşın rejime bağlılığını perçinleştirirler. Gerçekte bir rejimin totaliter olup olmadığını anlamak için bu rejimin “korkuyu” bekasının bir aracı olarak kullanıp kullanmadığına bakmak gerekir. Korku duyan ve vatandaşın yüreğinde daima uyandırmaya çalışan rejimlerin “fiktif” bir görüntüsü söz konusudur. Bu rejimlere olan sadakat çöldeki serap gibidir. Görüntü olarak vardır; ancak elinizi attığınızda var olduğunu düşündüğünüz şeyin aslında olmadığını fark edersiniz. Doğu Bloku ülkeleri, var olduğunu düşündükleri ya da korkuyla var etmeye çalıştıkları sadakatin, aslında vatandaşın yüreğine inmemiş sahte bir sadakatten ibaret olduğunu; bu ülke diktatörlerinin bir kaç günlük başkaldırı sonunda yıkıldıklarında ve kurşuna dizildiklerinde gördük. Bu ülkelerin örnekleri aslında devletin vatandaş için bir korku kaynağı teşkil ettiği toplumlarda sivil toplumun görüntü itibarıyla beklenemeyeceğini, ancak potansiyel olarak da hiçbir zaman yok olamayacağını bariz biçimde bizlere göstermişlerdir. Sisteme uyum, rejime sadakat, devlete bağlılık gibi nosyonların yaşandığı ülkelerde, farklı telden çalan sivil toplum oluşumlarının demokratik meydanlarda

olduğu gibi boy göstermesini bekleyemeyiz; olsa olsa sahte gülücükler atan, rejimin uyumlu ve sadık bekçisi görüntüsü veren figüranlar görürüz. Ancak sivil toplumun kökünün hiçbir zaman kazınamayacağını, vatandaşın “sahip olmak istediği” özellikleri kalbinden söküp atamayacağımızı, Doğu Avrupa’daki totaliter rejimler açık biçimde göstermişlerdir.

Dünyadaki deneyimler çok açık ve bariz biçimde göstermiştir ki, demokratik kurumlar ve sivil toplumcu değerler kurtarıcıların, kahramanların, ideologların, askerlerin, devletçi elitlerin baş tacı edildiği toplumlarda değil; özgürlük, hukuk, insan haysiyeti ve adalet gibi değerler için mücadele edenlerin baş tacı edildiği toplumlarda gelişmektedir. Sosyalist rejimlerin altmış yetmiş yıllık tarihinde birinci gruptakiler baş tacı edilmişken; demokratik rejimlerde ise ikinci gruptakiler baş tacı edilmişlerdir. Doğu Bloku toplumları baş tacı ettikleri ve adeta birer Tanrı görüntüsü verdikleri kahramanlarının kendilerine ne iktisadi alanda, ne siyasi alanda ne de sosyal alanda bir yarar sağlamadıklarını; tersine gururlarını, haysiyetlerini, ümitlerini, hak ve hukuklarını ayaklar altına aldıklarını görünce bunlara karşı geliştirdikleri sevgileri öfkeye dönüşmüş ve ikinci gruptakilere yönelmişlerdir. Başka bir deyişle 1980’li yıllardan itibaren dünya demokrasinin, özgürlüğün, dolayısıyla mutluluğun ancak liberal değerlerle birlikte var olabileceğine şahit olmuştur.⁵⁷

Gerçekte Doğu Avrupa’daki diktatörlerin kurgulayıcı aklın bir eseri olarak ortaya koydukları gelecek toplum ütopyaları ne tarihin ne de insan doğasının hiçbir güdüsü tarafından doğrulanmış gibi değildi.⁵⁸ Fakir, fukara, modernleşmenin ezici dişleri karşısındaki ümitsiz kitlelerin çaresizliğine bir çözüm olarak gelişen sosyalist düşünce Doğu Avrupa’daki diktatörlerin elinde adeta Doğu Avrupalı insanın yaşamına, mülkiyet ve özgürlük haklarına mal olmuş; bu insanların ümitlerini ve toplumsal değerlerini alıp götürmüştür. Sosyalizm gerçekte Doğu Avrupalı insana bir şey öğretti; o da başını sokacağı damını ve karnını doyuracağı işini beklediği devletin kölesi haline gelmek ve dünyadaki zenginliğe aldırmadan kendi yoksulluğuna, devletin kendisi için yarattığı çileli hayata tahammül etmek olmuştur. Sosyalist Blok insanı, 1990’lı yıllarda sosyalizmin meydana getirmiş olduğu tahribatı yeniden onarmaya; kendini, tarihini, toplumunu, başka bir deyişle sivil toplumunu yeniden

yaratmaya girişmiştir. Yapılan araştırmalar sosyalist rejim insanların eski günlerine bir daha asla dönmek istemediklerini ortaya koymaktadır.

L.M. Vorontsova ve S.B. Filatov tarafından tüm Rusya'yı kapsayacak şekilde yapılan genişçe bir anketten anlaşıldığı kadarıyla Rusya'da halkın büyük bir kısmı demokratik değerleri talep ederken, komünist rejimin tekrar kurulmasından da büyük bir korku duymaktadır. Bu araştırmaya göre Rusya'da vatandaşların demokratik haklar yönünde genişçe bir talebi bulunmakta, ancak demokratik haklardan en fazla talep edilen hakkın dini haklar olduğu tespit edilmiştir. Bu araştırmaya göre ankete katılanların yüzde 74'ü din ve vicdan özgürlüğüne öncelik verirken; yüzde 72'si insan hakları, yüzde 68'i ifade özgürlüğü, yüzde 59'u hukukun üstünlüğü, yüzde 30'u ise parlamentarizmden yana tercihte bulunmuştur. Aynı araştırmanın ortaya koyduğu bulgulara göre Rus halkı komünist devletin tekrar geri gelmesinden büyük korku duymakta ve demokratik haklara ilaveten açıklık ve bireyciliğe büyük önem vermektedir. Araştırma bulgularına göre Rus halkının ancak yüzde 10'u planlı ekonomiden yana tercihte bulunmaktadır.⁵⁹

Sonuç

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: On dokuzuncu yüzyılda sivil toplum teorik olarak tartışılan bir kavramdı. Başta Hegel olmak üzere bu tarihlerde sivil toplumla ilgili düşünceler ileri süren düşünürler sivil toplumu kamusal alandan çok, politik boyutu olmayan mesleki birlikler ve kuruluşlarda aramaktaydılar⁶⁰ Oysa bugün Batı Avrupa ülkelerinde artık sivil toplum sokaklarda aranmaktadır. Sivil toplum kamusal yaşamın politizasyonu, dolayısıyla daha fazla katılımcı demokrasi güdüsü üzerinde gelişmektedir. Sivil toplum Doğu Avrupa ülkeleri için ise dünya ekonomisi ile birleşmek, evrensel insani ve sivil haklara sahip olmak ve anayasal bir sisteme kavuşmak anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle Doğu Avrupa insanı Batı insanının on dokuzuncu yüzyılda kat ettiği mesafeyi yaklaşık yüz elli yıl sonra yakalamaya çalışmaktadır.⁶¹ Sivil toplum bu bakımdan devletin toplumsal, siyasal ve iktisadi yaşamın en ince titreşim noktasına kadar hâkim olduğu sosyalist ülkelerde değil, devletin temel faaliyet alanlarıyla sınırlı olduğu ve liberal kültürle yaygın biçimde tanışmış olan demokratik toplumlarda gelişebilmektedir. Bu nedenle Doğu Avrupa insanı için

sivil toplum ancak sosyalist rejimlerin yıkıldığı 1990'lı yıllardan sonra söz konusu olabilmektedir.

Jaques Rupnik dikkatimizi Tolstoy'un meşhur romanı Anna Karenina'nın başlangıç cümlesinin içerdiği derin anlama çekmektedir. Anna Karenina romanı "bütün mutlu aileler birbirine benzer; oysa her mutsuz aile kendine özgü bir biçimde mutsuzdur" cümlesiyle başlar. Buradan hareketle totaliter veya otoriter her devletin kendine özgü bir biçimde zorbalığını yürüttüğü sonucuna varmak mümkündür. Oysa demokratik rejimler dünyanın tüm ülkelerinde aynı kurum, kural ve değerlere sahiptirler. Her ülkeye özgü demokrasi tipi yoktur; ancak her ülkeye özgü bir despotik yönetim biçimi mevcut bulunmaktadır. Despotizmde ayak direten ülkeler veya düşünürler her ülkenin kendine özgü kurumlarından hareketle "farklı demokrasiler" geliştirilebileceğini savunarak adeta dünyada evrensel tarzda görülmekte olan demokratik değerleri es geçmek istemektedirler. Bu tür çaba içinde olanlar, demokrasiyi asli değerlerinden soyutlayarak vaziyeti kurtaracak bir görüntü niteliğindeki demokrasiyle yetinmek istemektedirler. Oysa demokrasi liberal düşüncenin temel ilkeleri olan hukuk devleti, anayasal sistem, temel insan hakları, çoğulcu toplum, hukuk nezdinde eşitlik gibi temel öncüllere dayanmaktadır. Bu öncülleri es geçen bir demokrasi gerçekte Batıda sivil toplum ve liberal değerlere dayanarak gelişmiş olan demokrasilerden başka bir şey olur.⁶² Demokrasi için zorunlu olan bu ilkeleri askıya alan toplumlarda sivil toplumun da askıya alınması söz konusudur.

Batı ve Doğu Avrupa ülkeleri deneyimleri sivil toplum için demokrasinin, demokrasi için de sivil toplumun zorunlu olduğunu göstermiştir. Genel olarak liberal değerleri referans alan Batı Avrupa'da demokrasiyle sivil toplum el ele gelişirken, sosyalist değerleri referans alan Doğu Avrupa ülkelerinde ne sivil toplum, ne de demokrasi gelişmemiştir. Sosyalist rejimlerde yaşayan kitlelerin 1980'li yıllardan itibaren liberalizmi referans almalarıyla sivil toplum meydana gelmiş, sivil toplumun canlanmasıyla da demokratik süreç başlamıştır.

Notlar

1. Sivil toplumun klasik ve modern tanımıyla ilgili bir tartışma için Bkz. Ömer Çaha, "Liberalizm ve Sivil Toplum" Diyalog: Siyaset Teorisi Dergisi, Sayı 1, (1996).
2. Antony Black Batı Avrupa'da sivil toplumun on ikinci yüzyıldan itibaren gelişmeye başladığını ileri sürmektedir. Black'a göre on ikinci yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'daki iktisadi canlanma sivil toplum gelişimine temel teşkil etmiştir. *Guilds and Civil Society in European Political Thought: From the Twelfth Century to the Present*, New York: Cornell University Press, 1984, s. 237.
3. Batı Avrupa'nın Orta Çağda kaydettiği iktisadi ve sosyal gelişmelerle ilgili detaylı bir çalışma için Bkz. Henri Pirenne, *Orta Çağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (Çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983.
4. Glassator Orta Çağda Roma Hukuk metinlerinden hareket ederek bir medeni kanun oluşturmaya çalışan bilginlere verilen isimdir. On birinci ve on üçüncü yüzyıl Avrupası "Glassator"lar çağı olarak adlandırılır.
5. Platon devlete ilişkin görüşlerini kapsamlı biçimde Devlet adlı yapıtında ortaya koymaktadır. Bkz. Platon, *Devlet*, Çev. S. Eyüboğlu, İstanbul: Remzi, 1988.
6. Aristo özel mülkiyet ve adaletle ilgili geniş tartışmalarını klasik eseri olan *Politika*'da işlemiştir. Bkz. *Politika*, Çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi. 1990.
7. Bugün için siyaset düşüncesi literatüründe özel alan aile yaşamının yanı sıra ekonomik nabzın attığı piyasa ve bireysel yaşam alanlarını da kapsayacak tarzda kullanılmaktadır. Modern toplumda özel alanla kamusal alan ilişkisiyle ilgili detaylı bir tartışma için Bkz. David Held, "Beyond Liberalism and Marxizm", *The Idea of the Modern State*, Gregor McKennan, David Held and Stuart Hail (Der). Milton Keynes and Philadelphia: Open University Press. 1984.
8. *Antony Black*, *Guilds and Civil Society in European Political Thought*, s. 36.
9. Batı Avrupa'daki soylu aileler ile ilgili Bkz. Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy*, New York: 1967, ss. 269-302.
10. Peter Worsley, vd., *Introducing Sociology*, (Second ed.), England: Penguin Books, 1977, ss. 177-94.

11. Bu dönemki kentlerin ve kent dinamiklerinin detaylı bir analiziyle ilgili Bkz. Henri Pirenne, Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, (Üçüncü Baskı), Çev. Şadan Karadeniz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
12. Nathan Rosenberg ve L.E.Birdzell, Jr, Batı Nasıl Zengin Oldu, Çev. Erdal Güven, İstanbul: Form Yayınları, 1992, s. 69.
13. Ahmet Mumcu, İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, (İkinci Baskı), Ankara: Savaş Yayınları, 1994, ss. 71-9.
14. Feministler tarafından konuyla ilgili yapılan bir tartışma için Bkz. Carole Pateman, "The Fraternal Social Contract", Civil Society and the State, John Keane, London ve New York: Verso, 1988.
15. Feminizmin gelişmesine yol açan faktörlerle ilgili detaylı bir çalışma için Bkz. Juliet Mitchell, "Women and Equality", Feminism and Equality, Der. Anne Phillips, Washington Square, New York: New York University Press, 1987.
16. John Keane, "Introduction", Civil Society and the State. s. 6.
17. Alberto Melucci, "Social Movements and the Democratization of Everyday Life", Civil Society and the State, s. 257.
18. Batıdaki NGO'ların Üçüncü Dünya ülkelerindeki faaliyetleriyle ilgili detaylı bir çalışma için Bkz. H. Secher Marcussen. "NGOs, the State and Civil Society", Review of African Political Economy; (September, 1996).
19. Bertrand Badie and Pierre Birnbaum, The Sociology of the State, İngilizceye çev. Arthur Goldhammer, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983, s. 123.
20. İskoç aydınlanması olarak isimlendirilen Anglosakson gelenekteki aydınlanma biçimi evrenselliği, tek merkezliliği, Tanrı tanımazlığı, jakobenizmi, ilerlemeciliği ve gelişmeyi öngören Kıta Avrupası aydınlanmasından tamamen farklı bir seyir izlemiş ve geleneksel değerlere, bireysel farklılık ve özgürlüklere toleranslı ve yumuşak bir aydınlanma modeli ortaya koymuştur. Bu aydınlanma modeli liberal düşünce için düşünsel ve entelektüel bir temel oluşturmuştur. Konuyla ilgili Bkz. Charles Camie, Experience and Enlightenment, Chicago: The University of Chicago Press, 1983.
21. Bertrand Badie and Pierre Birnbaum, The Sociology of the State, s. 124.

22. Bertrand Badie and Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, s. 109.
23. Szyman Chodak, *The New State: Etatization of Western Societies*, Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1989, s. 171.
24. Richard R. Weiner, "Retrieving Civil Society in a Postmodern Epoch", *Social Science Journal*, Vol. 1991. 3 (1991), s. 319.
25. Fouche ve arkadaşları senatoya gönderdikleri bir raporda giyotinle işlerin yavaş yürümesinden dolayı temizleme işini toplarla yapacaklarını bildirmekteydiler. Bkz. Stefan Zweig, *Fransız İhtilalinde Bir Politikacının Portresi: Fouche*, Çev. Burhan Arpard. İstanbul: Cem Yayınevi, 1969, s. 100.
26. *Stefan Zweig, Fransız İhtilâlinde Bir Politikacının Portresi*, s. 58.
27. T. M. Knox (Çev.), *Hegel's Philosophy of Right*. New York, Oxford and London: Oxford University Press, 1967, s. 149.
28. Szyman Chodak, *The New State*. s. 173.
29. Szyman Chodak, *The New State*, s. 183.
30. Michael Bernhard, "Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe", *Political Science Quarterly*, Vol. 93, 2 (Summer 1993). ss. 310-311.
31. L. M. Vorontsova and S. B. Filatov, "'The Russian Way' and Civil Society", *Russian Social Science Review*, Vol. 38, 3 (May 1997), s. 27.
32. L. M. Vorontsova and S. B. Filatov, "'The Russian Way' and Civil Society". ss. 17-8.
33. Konuyla ilgili geniş ve detaylı bir tartışma için Bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Arıoba, İstanbul: Hil Yayınları, 1985.
34. Z. A. Pelczynski, "Dayanışma ve Polonya'da 'Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu'", Çev. Ahmet Çiğdem. *Sivil Toplum ve Devlet*, Der. John Keane, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, ss. 391-93.
35. Mihaly Vajda, "Merkezi Doğu Avrupalı Bakış Açılırları", Çev. Ahmet Çiğdem, *Sivil Toplum ve Devlet*, s. 374.
36. Jacques Rupnik, "Totalitarizmin Yeniden Değerlendirilmesi", Çev. Ahmet Çiğdem, *Sivil Toplum ve Devlet*, ss. 290-91.

37. Toplumun örgütsüzlüğü totaliter rejimlerin temel gıdasını oluşturmaktadır. Örgütsüz, atomize bireylerden oluşan toplumlarda totaliter rejimlerin oluşma zeminine dikkat çeken düşünürlerden biri Hannah Arendt olmuştur. Bkz. *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland, OH: Meridian, 1958.

38. Frederic Wakeman, "The Civil Society and Public Sphere Debate: Western Reflections on Chinese Political Culture", *Modern China*, Vol 19, 2 (April 1993), s. 111.

39. Z. A. Pelczynski, "Dayanışma ve Polonya'da 'Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu'", s. 388.

40. A.g.m., ss. 395-96.

41. A.g.m., s. 403.

42. Michael Bemhard, "Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe", *Political Science Quarterly*, Vol. 93, 2 (Summer 1993), ss. 316-17.

43. Michael Bemhard. "Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe", ss. 316-317.

44. *Frederic Wakeman*, *The Civil Society and Public Sphere Debate*, ss. 109-10.

45. William D. Gairdner, *The War Against the Family*, Canada: Stoddart Publishing Co. Limited, 1992, s. 72.

46. Papanın Küba'yı ziyareti tüm batı televizyonlarının ilk ve flaş haberini oluşturdu. Batılı televizyonlar ziyareti boyunca Papa'nın tüm faaliyetlerini ve sokaklara dökülen milyonlarca Kübalı'nın coşkusunu ekranlarına bir hafta boyunca taşımaya devam ettiler. Batılı televizyonların haberlerinin büyük bir kısmı Papanın ziyareti, bu ziyaretin yankılarına ve bu ziyarete ilişkin yorumlara ayrıldı. Ne var ki bu ziyaret Türkiye'deki televizyon kanallarına sıradan bir haber gibi yansıtılarak önemi gözardı edildi. Küba'da yeni bir dönemin habercisi olan bu ziyaret Türk aydınlarının bile dikkatini çekmedi. Gerçekte Papa'nın Küba'yı ziyareti Küba için yeni bir dönemin başlangıcı anlamına gelmektedir. Zira Papa'nın ziyaretinden hemen sonra Amerika Küba'yı tehlikeli devletler lisesinden çıkararak dost elini uzatmaya başlamıştır.

47. Z. A. Pelczynski, "Dayanışma ve Polonya'da Sivil Toplumun Yeniden Doğuşu", s. 391.

48. Michael Bemhard, "Civil Society an Democratic Transition in East Central Europe", s.311.

49. Michael Bemhard, "Civil Society an Democratic Transition in East Central Europe", s. 311.

50. Tek patronun devlet olduğu toplumlarda özgürlüğün olamayacağına F. A. Hayek ve Milton Friedman gibi düşünürler bariz biçimde dikkat çekmişlerdir. Kapitalizmi özgürlük ortamı haline getiren özelliklerinden biri de insanların geçimleri itibarıyla tek bir güce bağlı olmamalarıdır. Başka bir deyişle alternatif geçim kaynaklarına sahip olmalarıdır. Bu yöndeki ayrıntılı tartışmalar için Bk: Friedrich A. Von Hayek, Kölelik Yolu, Çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldıray Arsan. Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 1995. Ayrıca, Milton Friedman, Kapitalizm ve Özgürlük, Çev. Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu. İstanbul: Altın Kitaplar, 1988.

51. Friedrich A. Von Hayek, Kölelik Yolu. s. 93.

52. F. A. Hayek, Kanun, Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Kurallar ve Düzen, Çev. Atilla Yayla, Ankara Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994, ss. 55-81 Hayek'in özgürlükle siyasal ve sosyal düzen arasındaki ilişkiyle ilgili detaylı bir çalışma için ayrıca Bkz. Atilla Yayla, Özgürlük Yolu: Hayek'in Sosyal Teorisi. Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.

53. Jacques Rupnik, "Totalitarizmin Yeniden Değerlendirilmesi", s. 296.

54. Friedrich A. Von Hayek, Kölelik Yolu, s. 127.

55. Totaliter rejimlerde kurumlaşmış bir mekanizma olarak yalan konusuyla ilgili bir tartışma için Bkz Leszek Kolakowski. "Totaliterizm ve Yalan", Sosyal v Siyasal Teori, Der. Atilla Yayla, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1993.

56. Jacques Rupnik. "Totalitarizmin Yeniden Değerlendirilmesi", s. 301.

57. Mustafa Erdoğan, Liberal Toplum, Libero Siyaset, Ankara: Siyasal Kitabevi. 1993. s. 138-139.

58. Sosyalist rejimlerin yıkılmasıyla birlikte kurgulayıcı aklın eseri olan tarihselcilik anlayışı da son bulmuş oldu. Nitekim bu gerçeği Francis Fukayama "tarihin sonu" olarak ifade etmektedir. Fukayama bu tezinde sosyalist rejimlerin şahsında somutlaşan ilerlemeci ve evrimci tarihselcilik anlayışının son bulunduğunu ileri sürmektedir. Bkz "The End of History", National Interest, (Summer, 1989).

59. L. M. Vorontsova and S. B. Filatov, "The Russian Way' and Civil Society", ss. 24-30.

60. *T.M. Knox (Çev.), Hegel's Philosophy of Right, s. 148.*

61. Richard R. Weiner "Retrieving Civil Society in a Postmodern Epoch". *Social Science Journal*, Vol. 1991. 3 (1991). ss. 308-11.

62. Bu çalışma boyunca sivil toplumun, dolayısıyla özgürlüklerin gelişmesine müsaade etmeyen sosyalist rejimler için bazı siyaset bilimcileri bir zamanlar "halk demokrasisi", "Marksist demokrasi" veya "proletarya demokrasisi" gibi kavramları kullanmaktaydılar. Oysa bu rejimlerin sivil toplum aktörleri tarafından demokratik ve özgürlükçü değerler talebiyle yıkılmasından sonra liberal değerlerden arınmış bir demokrasinin olamayacağı gerçeği bugün çok daha net biçimde anlaşılmış durumdadır. Dünyanın yaşadığı derin deneyimlerden sonra artık bugün liberal demokratik değerlerin demokrasinin temel değerlerini oluşturduğu yönündeki gerçek global biçimde yayılma sürecine girmiş bulunmaktadır. Sosyalist ve liberal değerlerin demokrasiyle ilişkisi konusunda ayrıntılı bir çalışma için Bkz. Atilla Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, Ankara: Siyasal Kitabeyi, 1998.